

შეუბნახნი

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
Мумтоз адабиёт бўлими мудир,
филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИДА МАЛОМАТИЙЛИК МОТИВЛАРИ

Шарқ адабиёти, тарих, фалсафа ва дин билан, ислом дини заминида дунёга келган бир неча фикр оқими ҳамда таълимотлар билан алоқада тараққий топган. Шулардан бири маломатийлик деб аталган.

Маломат – лавм – айблаш, лаънатлаш, қоралаш сўзидан келиб чиққан бўлиб, энг аввало, нафсга қарши курашишни билдиради. Машхур мутасаввиф ва руҳониятчи Абу Ҳасан Нурий барча сўфий ва мутасаввифларни ўн икки фирқага ажратиб, улардан иккитасини мардуд (рад қилинган) ва ботил (Ҳаққа қарши), ўнтасини мақбул ва манзур деб ҳисоблайди. Ҳамдун Қассор асос солган маломатийлик ҳам мўътабар тариқатлардан ҳисобланган.

Ислом оламидаги бир неча тасаввуф тармоқларининг маломатийлик таъсирида равнақ топганлиги илмда қайта-қайта қайд этиб ўтилган. Нажмиддин Кубро барпо қилган кубровийлик уларнинг энг машхурларидандир.

Абдулла Орипов шеърларида бошданоқ олам ва давр, дунё ва замон маломати муҳим ўрин эгаллаган. “Аср одами” шеърида ўқиймиз:

*Одамлар ўтдилар, бир вақт, бир замон,
Ўтдилар энг оддий бахтдан ҳам йироқ.
Ягона орзуси эди парча нон,
Энг буюк армони – озод яшамоқ!*

Бу сўзлар одамни қашшоқлик, ночорлик панжасидан қутқазолмай, қуллик, мутелик қафасидан озод этолмаган баттол замонга, ҳатто асрга маломатдир.

“Аввал ўзингга боқ...” деган мақол кўпроқ маломат аҳлига тегишли дейиш мумкин. Чунки диққат-эътиборни улар ўзига қаратишдан ҳеч чекинмай гапни доимо ўзларидан бошлаб, қусур-камчиликларни очиқ сўзлайдилар. Шоирнинг маломатчилик қараши изчилроқ бир тарзда дастлаб “Юзма-юз” манзумасида аксини топган. Агар таъбир жоиз бўлса, Абдулла Орипов илк

бора ўзи билан ўзи юзма-юз туриб камчиликларини ўзгача бир оҳангда ошкор айлаган:

*Мен бир тажрибасиз, ғўр йигит, нечун
Адашдинг деяпман дунёга, ҳайҳот.
О, шоир ханжарни ўзингга ургин,
Сен ўзинг адашмай ўсдингми, наҳот!*

*Ҳа, ёшликда мен ҳам биров адашдим,
Қотил бўлганим йўқ аммо, ҳар қалай...
Дунё ҳам бир вақтлар мамот талашиб,
Адашиб кетганди йўлдан мендай.*

Бир ғўр йигит – навқирон шоирнинг адашиши қаёнда-ю, дунёнинг адашуви қаёнда? Ким адашмаган, ким йўлни йўқотмаган бу оламда? Лекин шоирнинг адашишида қабоҳат, хиёнат, жиноят ва хунрезлик йўқ. Дунёникидачи? Ундаги фожа, мусибат, кулфат ва ноҳақликларни айтиб адоғига етиб бўлмайди. Дунё йўлдан озиб, ноҳақлик, бедодлик ботқоғига ботганки, “Наҳотки дунёда ҳақсизлик мангу...”, “Наҳот қотил бўлса ўсиб чақалоқ?!” деган саволлар кўнгилга найзадек санчилган. Ғирромлик, риёкорлик ва қаллобликларга дунё кенг изн берганки, жафокаш халқининг асл аҳволини одамларга эмас, шоир кўкдаги юлдузларга изҳор этган:

*Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни,
Бундайн заҳматкаш ер юзида кам.
Елда тиним бордир, унда йўқ тиним,
Шундайн ишпарастдир, у мунисгинам.*

*Мен уни ўйлайман тун кечаларда,
Она халқим дейман, меҳрим оқар жим.
Кўзимга баъзида кўринса жанда,
Кўнглим тўлиб кетар, инграйман, халқим.*

*Халқим, мозий ўтди, толе кўрмадинг,
Пиширдинг ўзингга бенасиб таом.
Кийгиздинг бировга, ўзинг киймадинг,
Юлдузни кашф этиб ном олдинг авом!*

Бу парчада гуё мозий, ҳасрати дарж этилгандай туюлса-да, жанда, инграйман, толе кўрмадинг, бенасиб таом, ўзинг киймадинг, ном олдинг авом каби сўз ва иборалар шеър ёзилган даврдаги халқ аҳволини тўғри тасаввур қилиб, коса тагидаги нимко-

сани унутмасликка ундайди. Ўтганга ачиниш, бефойда мотамдан бир натижа чиқмаслигини таъкидлаган шоир:

Ва лекин тош отмай иложим йўқдир,

Фурқатни бадарға этган замонга,

дейди. Фурқатни дарбадар қилиб, хору зорликка маҳкум айлаган замонга отилган тош оддий ёки одатий тош эмас, балки маломат тошидир. Шоирнинг кейинчалик ёзилган зўр шеърларидан бири шу ном билан аталган: “Маломат тошлари”. Шеър ўқувчини хушёрлик, огоҳликка чорловчи шундай сўзлар билан бошланади:

Хушёр боқ, то фоний умр кечади,

Тегрангда турфа хил тошлар учади.

Бири қора ҳасад ё ғараз тоши,

Бири ёвуз туҳмат ё мараз тоши...

Кўнгилдан беихтиёр дунёда тошнинг ҳам тури кўп экан ва шўрлик инсон ҳаммасига нишон-да, деган фикр кечади. Қанча кўп бўлмасин, кўзланадиган мақсад шундай:

Улар сабр косанг тўлдирмоқ бўлар,

Улар умринг гулин сўлдирмоқ бўлар...

Шеърда таъкидланишича, оламда одамга озор ё сезиларли зиён, захмат етказмайдиган, ҳатто кўнгил шишасини синдирмайдиган бошқа бир тош ҳам мавжуд. Қадимда санги маломат дейилган бу тошнинг асосий хислати “ғафлат фариштасин” бедор этиб, мудроқ руҳни ғалаёнга чулғашидирки:

У виждон тамали, диёнат тоши,

Маломат тоши бу, маломат тоши.

Шеърга асос бўлган моҳият бўйича, виждон ва диёнат нигоҳидан четда қолган ҳар бир кори ҳол маломат тошининг отилишига сабаб бўлмоғи мумкин:

Инсоннинг то фазлу фалокати бор,

Унинг бир-бирига маломати бор.

Таширфга кўз тиккан беморлардан то,

Шоҳлар дилигача маломатдир жо...

Худди шу учун ҳам ҳар бир инсон ҳаддини билиши, ўзаро муносабатда бефарқлик, бедодлик, меҳрсизликка ён бермаслиги зарур. Аммо хаёл бошқа, орзу бошқа, амал яна бир бошқа. Шу боис:

Қадим одамзодга неча минг замон,

Маломаат тошлари ҳамроҳ ҳар қачон.

*Асрий кошонага то офат келур,
Нолакор мозийдан маломат келур.*

*Минг йиллаб самога боқди одамзод,
Фалакдан тилади мадад ва имдод.
Ва лекин топгани фалокат бўлди,
Шул сабаб ҳар сўзи маломат бўлди.*

Маломат – таъна ё дашном, танқид ё таҳқирмас, ҳатто умумий гуноҳ ва айбларда ҳам шахсий “ҳисса”си борлигини ҳис этиш, одам тақдири ва муаммоларига томошабин кўзи билан қарамасликдир.

Маълумки, меҳр-муҳаббат, шафқат ва мурувват бозори йигирманчи асрда бир қадар касодга учраб, инсонийлик қадри пасайиб кетганди. Ҳеч қайси асрнинг қабиҳлик, зўравонлик ва ёвузликлари бир-бириникига айнан ўхшамаганидек, бири бирининг тақдори ҳам эмасдир.

*Одамни маҳв этур фарзанди одам,
Одам эрур, аммо томошабин ҳам.*

Аввалги асрларда ҳам шундай қабиҳ воқеа-ҳодисалар бўлгандир, бироқ жиноятларни кўриб туриб, кўрмасликка олиш, зулм ва босқинчиликларни адолат ва озодлик дея инсониятни лақиллатишда йигирманчи аср илдамлаб кетганди. Айниқса, мустамлакачи совет давлатининг ижтимоий-сиёсий жиноят, маънавий-ахлоқий жаллодликларини яширишнинг асло иложи йўқ эди.

*Не деб сўзлаганкин, боқиб биз сари,
Бетимсол Ойбекнинг ҳорғин кўзлари?!
Сарғайган саҳфалар аро қараб тек,
Қодирий қабрини сўрар Отабек.*

Бундай савол-сўроқларга жавоб излаш, ҳар бир мусибат – йўқотишнинг сабабини изоҳлаш ўз-ўзидан, албатта, таънаю маломатга кенг йўл очарди.

Келажак ўтмиш бағрида дунёга келганидек, мозий ҳам келажакдан ажралиб қолмайди ва тарих замон учун ҳамиша муҳокама ва сабоқ манбаи бўлиб қолаверади. Шоир айтмоқчи:

*Ҳар лаҳза мозийга гарчанд кетажак,
Лекин олдда бизни қутар келажак.*

Ҳўш, келажак авлод билан юзлашганда муносабат, баҳо ва эътироф қандай бўлади? Нималар тўғрию, нималар нотўғри, нималар ҳақу, нималар ноҳақ ёки ғайриинсоний деб топилади?

Ҳамма ура-ура қилиб, бахт ва муваффақиятлардан сархуш бўлиб юрган бир пайтда Абдулла Орипов жамоавий ғафлат, алдов ва ёлғоннинг ҳам ҳисоб-китоби бор қабилида фикр юритиб юрт пешволарини ҳам чўчитиб юборган мисраларни тизган эди:

*Мудроқ виждон учун, сохта шон учун,
Беҳуда тўкилган қанча қон учун.
Заминнинг тузалмас жароҳати деб,
Мовий дунёларнинг ҳаловати деб,
Бир кун эгилмасми одамзод боши?
Бизга ҳам ёғмасми маломат тоши?*

Шоир назарда тутган тошлар қайта қуриш ва ошкоралик замонида шиддат билан ёғила бошлади. Бундан у бир қадар ранжиб, танқидий мазмундаги шеърлар ҳам ёзди. Ана шу зиддиятли муносабат ва ҳолатларни ҳаққоний ёритиш ҳам шоир ижодий эволюцияси, айрим адабиётшунослар тасаввур этганидек, текис ва силлиқ кечмаганлиги унинг ўзи бунинг шеърий изҳорларини битиб кетганлигини кўрсатади.

Абдулла Ориповнинг 1964 йил ёзилган “Альбомга” деган сарлавҳали шери:

*Қалбим буюрмаса бирор сўзни ҳам,
Ёзмасман ҳеч қайда ҳеч вақт ҳеч қачон!*

деган сатрлар билан тугайди. Бундай бўлмаслиги фақат қалб буюрганини ёзиш билан жамият, давлат ва халқ диққат-эътиборини жалб этиб бўлмаслигини ёш шоир ўшанда инобатга олмаган. Ва ижтимоий-сиёсий мазмундаги ўнлаб мадҳия, бағишлов шеърлар ёзишни хаёлга ҳам келтирмаган. Абдулла Орипов ижодиётининг ўзига хослиги унинг кўпгина шеърларида маломатчилик нуқтаи назари ва фикрларининг мавжудлигида кўзга ташланади. Чунки унда изтироб чуқур, айтарли ҳар бир шеър дард қўли билан яралади. Изтироб ё ғам борми – демак, нафсга қарам бўлмаслик майли мавжуд. Бу эса маломат ҳиссиёти дегани.

Абдулла Орипов шеърияти бўлмаганда, ўзбек адабиёти кейинги миллий, ғоявий-эстетик юксакликни забт этолмас, унга эргашган, унинг тажрибаларидан таъсирланган ёш ижодкорларнинг тақдири ҳам нисбатан бошқача бўларди. Айрим шоирлар Абдулла Ориповдан кам жойим йўқ, у ёзганни ундан-да жозибалироқ қилиб ёзаман, деб ўйлашади. Бу тўғри хулоса эмас. Унга ато этилган ижодий нафас ҳам, руҳ ҳам илоҳий. Шунинг учун унинг дунё, давр, замон маломат қилинган мисраларини ҳам такрорлаб бўлмайди.

У табиат ва дунёни маломат этар экан, гуё улардан устун бир кучга соҳиблигини намоён этади:

*Агар алдамаса шу совуқ симлар,
Гар шул эшитганим бўлмаса рўё.
Сен бешик эмассан дорсан табиат,
Сен она эмассан, жаллодсан дунё.*

Чин маломатчи бошқалардан ички ҳаёти ва ҳолларини яширади. Абдулла Орипов ҳам бежиз:

*Майли сувратимга боққилу қувон,
Лекин сийратимга ташлама назар,*

демаган. У ўзидан қочиб ўзини топган, ўзини топиб ундан кечган дарвешваш шоир. Бундай шоир ҳоли ва лаҳзалик завқини ҳеч нимага алмаштирмайди, кўнгли ва руҳи Ҳақ нуридан ёришганда ўзига доир маломатни ҳадди аълосига етказди. Абдулла Ориповда ҳам шундай кечинма бегона эмасди. Шон-шухрат, мавқеъ, мартаба инсонни не куйларга солмайди дейсиз. Аммо хирсу ҳавас ўлароқ ҳаракатланган майллар, кўпинча муҳит ва шарт-шароит таъсирида ҳасратга дўниб, пушаймонликни юзага чиқаради. Вафотидан олдинроқ ёзилган айрим шеърларда у маломатни шафқатсиз реализм даражасига кўтарганди. Мана бу эътирофлар қаршисида бошқаларнинг таънаю маломатлари бир хасча ҳам эмасдир:

*Қасамхўр дунёда кун кўриш учун,
Айтмаган ёлғоним қолмади бирор.
Сен-чи ҳийлакорлик қиласан нечун,
Сенга ўтрик айтиш нимага даркор.*

*Дуч келган кимсага қилдим хушомад,
Оёғин яладим мушукдай ҳатто.
Эгилди бир замон тик бўлган қомат,
Бу ҳолни сенгга ҳеч кўрмасман раво.*

*Мен ҳаёт қўлида бўлдим ўйинчоқ,
Бахтсиз яшаб ўтма, сен бахтсиз бўлма.*

Маломат, маълум бир маънода инсоннинг ички дунёсига нигоҳини қаратиб, сийратдаги ёмонлик, чиркинлик ва ёвузликларга қарши чиққан инсоннинг маънавий-ахлоқий исёнидир.

А.Ориповнинг “Темир одам” шеърини олайлик. Унинг қаҳрамони техника асрида пайдо бўлган бир тип вакили. У ҳамма нарсани билади, тушунади, ҳисоб-китоб эта олади. Темирдан ясал-

ган одам тимсоли – роботдан унинг асло ками йўқ.

*Унинг ҳам кўзида чақнамас ҳаёт,
Мунис боқишларни англамас у ҳам.*

*У ҳам тўлғонолмас, инграмас, кулмас.
Йиғлаган гўдакни юпатолмас ул,
У ҳам юлдузларнинг ҳидини билмас,
Бағрини тирнамас сўлаётган гул.*

*Дунёю одамлар тақдири зарра
Ташвишга солмагай йўқ зўру зари.
Ташвишга солмагай на қўшиқ ва на ...
Менинг юрагимда нималар бори.*

*Балки темирлар ҳам йиғлайди чиндан...
Бу-чи, йиғлаёлмас, айланган тошга!*

Нуқсон, айб, гуноҳ ва ёмонликлари учун одам боласи ҳақида жуда кўп танқид, таъна ва маломатлар айтилган. Аммо ҳеч бир шоир юқоридагига монанд мисраларни битмаган. Чунки йигирманчи асрда ҳам, ундан аввалги асрларда ҳам ҳеч қайси шоир, кўзида ҳаёт нури сўнган, тўлғониш, инграш, кулиш нималигини билмайдиган, дунё-ю одамлар ташвишидан мутлақо йироқ, энг ёмони гўзаллик идроки сўқир (“Бағрини тирнамас сўлаётган гул”), меҳр-муҳаббат туйғусидан маҳрум (“Йиғлаган гўдакни юпатолмас ул”), қалбсиз инсон образини яратган эмас. Бироқ бу образнинг асл моҳияти ва маънавий қиёфаси маломат “тили” билан очиб берилган. Йигирманчи асрнинг кўп ижтимоий, ахлоқий фожиалари “темир одам”лар сонининг ортиши билан кучайиб, кенгайиб боргандир. Бугун улар дунёга ҳукмрон...

“Султонлар ва шоирлар” шеъри маломат ҳаёли билан бошланади:

*Оёғи узангидан узилганда ҳар бир кас,
Катта гандир, қасд олиб қилинмаса маломат.*

Бироқ бу гал маломатга нишон бўлган зотлар – маддоҳ ва ялтоқи шоирлар эди:

*Амалдорга сўйкалган, эй сен ялтоқи шоир,
Дастлаб сени едирмоқ керакдир кўппакларга.
Сохта фикр яшашнинг устаси сенсан, моҳир,
Чумолини фил дея кўтардинг юксакларга.*

Амалдорга сўйкалиш билан суйкалишнинг фарқи бўлганидек,

сохта фикр билан фикр сохтакорлиги ҳам бир-биридан ажралади. Золим, қонхўр, мустабид ҳукмдорларга хушомад қилиб, шеърни уларнинг хизматига сафарбар этиш – бу энди маломат тоши эмас, маломат қиличи билан жазоланишга лойиқ жиноятдир:

*Асрларким, чалғитдинг бутун инсониятни,
Қўнғиз мўйлов, шоп мўйлов санамларга тенглашди.
Сибир ўрмонларида кесилиб ҳаққоният,
Етмиш тўрт йил доҳийлар хушомадинг тинглашди.*

Ушбу мисралар кимлардадир “Хўш, ўзларидан сўрасак? Умумий маддоҳизмга бош қўшмадиларми?” деган савол туғдириши аниқ. Шоир ҳам гапни у ён бу ёнга олиб қочмай:

*Мен ҳам машғул бўлганман шу иш билан у маҳал,
Гуноҳқорман то маҳшар тинчимдан бўлдим жудо,*

дейди. Гуноҳ ва гуноҳқорликка иқрор бўлиш ҳамда уни бутун очиқлиги билан сўзлай олиш маломат ҳиссининг худди ўзидир. Башар тарихи, бундоқ қаралганда, дард, ҳасрат, надомат, кулфат ва маломат тарихи. Бу тарихдан қайғу ва надомат қанча ўрин эгаллаган бўлса, ғам-ғусса ва маломат ҳам ундан кам жой ишғол қилмаган. Аммо олам аҳли феъл атворининг ёмонлашиб, қилғиликларининг ёвузлашишга қараб маломатнинг ҳам қўлами кенгайиб, ифода тарзи кескинлашган. Қаранг, 2014 йилда яратилган “Ватан мадҳи” сарлавҳали шеърда нималар дейилган:

*Ким бўлибман, ахир мен меҳрга зор-ку башар,
Чулғаб олмиш оламни зўравонлик ва ақча.
Оддий бир тўп тепарга қиёслаб кўрсанг агар,
Гомер ва Толстойнинг нархи бўларкан қанча?*

*Ҳа, одам боласи бу, қон қақшатар дилларни,
Қўли ҳеч бўшамайди иғво билан уришдан.
Кўрдим афсус дунёда ҳатто шундай элларни,
Завқ олади ўз бирин топтаб ерга уришдан.*

Маломатий ким? Энг аввало, улуғлик даъвоси, манманлик, худпарастилик иддаосидан қутила олган, ўзини кўз-кўз қилиш, оманинг олқиши ва эҳтиромидан кеча билган шахс. Бобур мирзо айтмоқчи, унга улуснинг таънаю таърифи – танқид ва мақтов бири хилдир. Маломат ҳолига соҳиб одам айб, нуқсон ва гуноҳларига масъул, уларнинг ошкор бўлишидан чўчимайдиган, аксинча ундан мароқланувчи ва ҳар нима истаса ўзидан истовчи зотдир. Унинг шахслик сифатлари, айниқса, кибр ва риёга ён бермасли-

ги, зоҳирпарастликдан йироқлиги, манфаат ва моддий ютуқлар учун ҳеч кимсага бўйин эгмаслигида ёрқин кўринади.

Албатта, Абдулла Орипов маломатийлик қонун-қоидалари ва шартларини махсус ўқиб-ўзлаштирмаганидек, маломатийлик тариқига киришни ҳам хаёлига келтирмаган. Аммо Шарқ мумтоз шеърятини, айниқса, Яссавий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий сингари санъаткорларнинг адабий меросини теран ўрганиш унинг кўнгли ва руҳида маломатийлик ҳиссиётларининг томир ёзишига имкон очган. Шу маънода бир далилга эътиборни қаратсак. Аҳмад Яссавий фақат сўфий ва дарвешларнинг эмас, маломатийларнинг ҳам пири комилларидан бўлган. Шайхнинг ҳикматларида маломатийлик маъно ва оҳанглари муҳим ўрин эгаллайди. Буни аниқ ва нозик илғамаганда Аҳмад Яссавийнинг муборак номи қораланиб, ирфоний мероси таҳқирланган бир замонда Абдулла Орипов “турк пири” (Навоий)га бағишланган шеърида:

*Нафс ила дунёга дил берган фосиқлар сиз бу кун,
Яссавий хок покидин айлаб олинг тумморлар,
деб ёзмаган бўлурди.*

Хуллас, маломатийлик Абдулла Орипов шеърятини учун гўё бир сирли парда. Билим ва идрок билан у четга сурилса, шоир шеърларининг ўзига хос ва такрорланмас хусусиятлари янада жонли, янада жозибали моҳият касб этаверади.

Замира УЛЬМАСОВА,

*доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедры современной таджикской литературы
Худжандского государственного университета
имени академика Б.Гафурова
(Таджикистан)*

ЖИЗНЕННО ВАЖНЫЕ ВОПРОСЫ В РАССКАЗЕ ФАРИДУНА ФАРХОД-ЗАДЕ «ДОСТОИНСТВО»

Аннотация. Автор статьи анализирует рассказ Фаридуна Фарход-заде «Достоинство». Этот рассказ обладают ярко выраженной социальной направленностью. Художественному исследованию подвергаются трагические судьбы

людей нашего времени. В рассказе молодой писатель призывает людей проявлять любовь и милосердие друг к другу.

Третий рассказ Фаридуна Фарход-заде «Достоинство», по сути, является философским, нравственным, психологическим произведением. В рассказе создана картина реальной жизни и трагической судьбы матерей.

Автор статьи убедительно доказывает, что наравне прекрасным использованием средств языка, в рассказе «Достоинство» встречаются недостатки и в отдельных пунктах выявляются стилистические и логические ошибки молодого писателя.

Ключевые слова: современная таджикская литература, Фаридун Фарход-заде, рассказ «Достоинство», судьбы людей, социальная направленность рассказов

Молодежь во многом определяет настоящее и будущее страны. В истории всех времен и народов молодые люди всегда играли ключевую роль в развитии государства. На ряду других сферах общества молодые писатели Узбекистана прогрессивно участвуют в развитии современной узбекской литературы. Они описывают жизненно важные вопросы, восхищаются достижениями людей, а также внедряют в социальные изъяны общества. Значимостью рассказов периода независимости Узбекистана является реальность художественного отражения жизни людей. Молодые писатели следовали прозаическим произведениям великих писателей персидской литературы и талантливым прозаикам советского периода.

Фаридун Фарход-заде -- один из молодых таджико - язычных узбеков Самарканда. В 2016 г. было опубликовано три его рассказы (журнал Паёми Сомд № 11)⁵³² в Таджикистане. Рассказы молодого писателя «Остановка», «Несбывшаяся мечта», «Достоинство» обладают ярко выраженной социальной направленностью. Мне бы хотелось в статье исследовать сразу три его рассказа, но так как требования данной статьи не позволяет этому, подвергается расследованию только рассказ «Достоинство».

Рассказ Фаридуна Фарход-заде «Достоинство», по сути, является философским, нравственным, психологическим произведением. В рассказе создана картина реальной жизни и трагической судьбы матери трех детей –старухи, «внешне восьмидесятилетней, а на самом деле не достигшей 70 лет». В начале рассказа писатель аллегорически излагает суть произведения: «Последние листья дерева, чтобы не оторваться от своей основы, боролись с безжалостным осенним ветром, однако ветер дул со всех сто-

⁵³² Фарход-заде Ф. Остановка, Несбывшаяся мечта, Достоинство – Худжанд: Паёми Сомд № 11, 2016. - С. 16 – 31.

рон и побеждал их». В рассказе отражена жизненная трагедия, все события рассказа встречаются в нашей повседневной жизни.

Центральная героиня рассказа Саломат-момо относится к категории таких женщин, которые никогда не жалуются на жизнь, всегда благодарны Всевышнему за ниспосланные блага. Она не позволяет детям и внукам жаловаться на жизнь». Хотя в жизни не всегда были хорошие условия и достаток, члены семьи благодарны Богу за то, что они живы и здоровы. Младший сын всю жизнь, с того дня, как помнит себя, зарабатывает на жизнь черным трудом – работает носильщиком.

Герой рассказа Музаффар очень любит свою мать. Он еще со школьной скамьи ради хлеба насущного начал работать на базаре носильщиком, помогая матери (отец рано умер) прокормить семью. Он считает, что честно заработанный хлеб делает человека честным, правдивым, порядочным. Видно, что парень получил хорошее воспитание и оказывает услуги людям от всего сердца.

В сюжетной линии рассказа особое место занимает образ Самандара, старшего сына Саломат-момо.

Отец очень любил своего первенца. Он назвал сына именем боевого соратника, который спас его от смерти, на поле битвы, и всегда говорил: «Сын будет моей гордостью». У них еще два ребенка: дочь и сын. Однако отец больше всего был привязан к старшему. «Когда вырастет, мой Самандар обязательно станет врачом», - говорил отец. К сожалению, отец умирает от инфаркта, когда Самандару было 14-15 лет. Саломат-момо осталась одна с тремя детьми. «Так как Самандар был избалованным ребенком, он вырос ленивым, упрямым и непослушным». Одной матери содержать семью было тяжело, поэтому младшие дети были вынуждены оставить школу и работать. В рассказе говорится, что Самандар поступил в медицинский университет с третьего захода. «Мать одна выдала замуж Робию, дала образование сыну, женила его. Построила старшему сыну дом, устроила на работу в сельскую больницу, также женила младшего сына - Музаффара»⁵³³.

Писатель подчеркивает, что бедная женщина взвалила на свои плечи всю тяжесть жизни, одна воспитала детей. Сегодня, в старости, «она плачет над собой, над своей жизнью». Писатель

⁵³³Фарход-заде Ф. Остановка, Несбывшаяся мечта, Достоинство–Худжанд: Паёми Соғд № 11,2016. - С. 16–31.

очень убедительно раскрывает психологическое состояние матери. Природа также плачет из-за сердечной боли матери: «Небо и земля плакали. Всю ночь гремел гром и сверкала молния, не оставляя в покое село».⁵³⁴

Автор описывает состояние матери после её беседы со старшим сыном, когда она узнает, что Самандар хочет возвести стену в середине общего двора, оставшегося в наследство от отца, и отделить свою половину от половины младшего брата. Тяжелое душевное состояние старухи писатель отражает следующим образом: «Старуха гневно, со слезами направилась к стене. Посох и ноги не слушались её. Кое - как дошла она до стены и дрожащими руками начала бросать на половину сына камни, вложенные в стену».⁵³⁵

Мать хотела устранить вместе со стеной отчужденность, возникшую между братьями. В диалоге матери и сына писатель раскрывает внутренний мир непутевого сына:

«-Ты что, с ума сошла?

Слова сына, как острый нож, вонзились в сердце матери, холодный пот покрыл её тело. Слезы текли по её лицу.

-Ты точно сошла с ума, - повторил сын.

-Да, я сошла с ума, - сказала старуха. Её душили слезы, и голос был еле слышен, - сошла с ума. От твоих поступков сошла с ума, - сквозь слезы сказала старуха – мать.

-Что же я сделал?! - с удивлением спросил Самандар.

-Ты почему строишь стену?! Ведь я ещё жива...не умерла, чтобы вы делили наследство.

-Ну и что случилось? Панику- то зачем разводить?- беспечно сказал Самандар»⁵³⁶.

Самандар объясняет матери, что к нему приходит много именитых гостей и ему стыдно за неказистый вид двора брата. Читатель понимает, что если жилье, воздвигнутое с любовью родителями с помощью брата и сестры, вызывает смущению старшего сына, получившего высшее образование и ставшего специалистом, то горе такому сыну. Этого не понимает только сам Самандар.

Чем больше старуха хотела убрать ненавистные камни с середины двора, тем больше скверных слов говорит ей старший

⁵³⁴ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 31.

⁵³⁵ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 28

⁵³⁶ Там же.

сын: «Я тебе сказал, прекрати!» Ты не поняла? Прекрати!». Крик и слова сына терзают сердце матери, и она восклицает:

«-Какой грех я совершила? Где я допустила ошибку? Неужели я вырастила тебя для этого? Неужели я тебя кормила молоком для этого?

-Не попрекай меня своим молоком! Корова и коза, собака и кошка тоже кормят своих детей молоком»⁵³⁷.

Эти слова сына были ударом для матери, и она села на землю. Ей стало плохо. «Она чувствовала себя деревом без ветвей и листьев. Слезы в её глазах стали льдинками. Она не чувствовала своего сердца». Когда человек чувствует себя деревом без ветвей и листьев и слезы леденеют у него на глазах, это значит, что у него пересыхают артерии жизни. Так случилось и с главной героиней этого рассказа.

Язык рассказ Ф. Фарход-заде плавный, изящный, описания красочные и впечатляющие. В рассказе в целом строго соблюдаются нормы современного литературного языка, на котором также общаются таджики соседней республики. Писатель старается каждое слово и словосочетание использовать уместно, реалистично воссоздать картины общественной жизни и пейзажи, внешний и внутренний мир героев. В рассказе «Достоинство» монологи и диалоги составлены очень естественно и отражают состояние и характер, поведение и мировоззрение, знание и опыт, ум и сообразительность персонажей. Согласно утверждению ученых литературоведов Г.Г. Хазагеров и И.Б. Лобанова, «Суть теории символа состоит в том, чтобы показать, что символ есть нечто большее, чем простой знак. Так, если в аллегории на первое место выступает ее условность, конвенциональность, символ, напротив, несет в себе нечто безусловное. Символ есть и обозначение другого объекта, и нечто ценное само по себе»⁵³⁸.

Молодой писатель использует символы и аллегории, средства, повышающие выразительность изображения. Обратим внимание на начало и конец рассказа «Достоинство». Состояние и настроение Саломат-момо писатель уподобляет осеннему листопаду и аллегорически намекает на нежелательность отрыва от корней (связь поколений через мать, которая хочет разрушит стену) и разрушительное воздействие «безжалостного осеннего

⁵³⁷ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 29

⁵³⁸ Хазагеров Г.Г., И.Б.Лобанов. Основы теории литературы. Ростов-на-Дону: 2009. – С.145.

ветра», «нападение ветра со всех сторон» (мерзкие слова Самандара в отношении матери): «Последние листья деревьев, чтобы не оторваться от корней, боролись с безжалостным осенним ветром, однако ветер, нападая со всех сторон, побеждал их». ⁵³⁹

Состояние главной героини Саломат-момо после ссоры со старшим сыном писатель аллегорически описывает следующим образом: «Темная, мрачная ночь, не видно ни неба, ни луны, ни звезд. Небо заняли войска черных облаков. Молчание земли и неба нарушает только осенний бродячий ветер». ⁵⁴⁰

Надо отметить, что молодой писатель использует пословицы и фразеологизмы уместно и целесообразно, в соответствии с предметом изложения и творческим замыслом, придавая тем самым особую выразительность и изящество языку своих произведений.

Пословицы и фразеологизмы использованы без изменений или с частичной трансформацией.

В языке писателя встречаются интересные сложные слова, например «хамсоядехахо» – имя существительное + имя существительное + суффикс мн. числа (сосед - селение) «... хамсоядехахо рафта кор кардан» (работать в соседнем селении) ⁵⁴¹ и т.д.

Наравне с указанным прекрасным использованием средств языка, в рассказе «Достоинство» встречаются недостатки и шероховатости, которые можно объединить в следующие группы:

В этом рассказе молодой писатель передает состояние матери после ругани со старшим сыном Самандаром: «Мать сидела, опираясь на стену. Она не сказала обычного: «Счастливого пути, сыночек. Бог в помощь». Побледневшее лицо и похолодевшее тело матери оставались неподвижными, как памятник плачущей матери».

На наш взгляд, глагол прошедшего времени «такя карда нишаста буд» - «сидела, опираясь» в первом предложении и глагол настоящего времени во втором предложении «бехаракат меистод» - «неподвижно стоять» применены неправильно, так как мертвое тело не может стоять как памятник. Эти предложения, которые дополняют друг друга, составлены логически неправильно.

⁵³⁹ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 25

⁵⁴⁰ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 30

⁵⁴¹ Фарход-заде Ф. Достоинство – Худжанд: Паёми Соғд № 11, 2016. - С. 30

В результате тщательного анализа рассказа выявляется, что молодой писатель допускает стилистические и логические ошибки, поэтому при переиздании его художественных произведений следует устранить отмеченные недостатки.

В целом рассказ молодого писателя Фаридуна Фарходзода «Достоинство», отражающие насущные вопросы современной жизни, запомнятся читателям, и можно с уверенностью сказать, что они являются свежим словом в современной таджикско-узбекской прозе.

Санобар ТўЛАГАНОВА,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
илмий ходими, филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

МУАЛЛИФ КОНЦЕПЦИЯСИДА ШАХС ВА ШОИРЛИК ТАЛҚИНИ ("РУҲЛАР ИСЁНИ" ДОСТОНИ МИСОЛИДА)

Аннотация. Мақолада Эркин Воҳидовнинг "Руҳлар исёни" достонига биографик контекстда ёндашилиб, шоир ҳаётидаги адабий параллеллар мисолида асосида атрофлича ўрганилди. Достоннинг ёзилиш сабаблари, унга туртки бўлган ижодий омиллар таҳлил этилди. Шоир ижодида Инсон мақоми концептуал аҳамият касб эганлиги ёритилди.

Калит сўзлар: Шоир, ижодий концепция, инсон, шахс, шоир, Ватан озолиги, эрк, маъсулият.

Ўзбек бадий тафаккур тадрижида забардаст шоир, зукко файласуф, чин маънодаги маърифатпарвар Эркин Воҳидовнинг алоҳида ўрни бор. Шоирнинг етук ижодий дурдоналари ўзбек шеърятининг камолот чўққиси саналади. Эркин Воҳидов ижоди феноменал ҳодиса сифатида ўзбек фалсафий ва лисоний тафаккурини янада бойитишга, поэтик идрокни ички қувват эвазига янгилашга, миллат руҳият ва қадриятини сақлашга, сўз нафосатини англашга хизмат қилди.

Даврнинг ижтимоий-сиёсий муаммолари, мафкура ва ғояси адабиёт ва санъатга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Адабиётшуносликда давр ғоялари сингари адабий мезонлар ҳам маълум маънода янгиланиб, ўзгариб боради. Ҳолбуки, ҳақиқий

санъат дурдоналаригина вақт чиғириғидан омон ўтади. Эркин Воҳидовнинг ижоди эса бу синов ҳароратига дош бера оладиган даражада қалб кўри билан пишитилган, мантиқ иплари билан чийрилган. Шоир сийратида жо бўлган оқил ва донолик, сўз фасоҳати, закий ва нуктадонлик, чуқур билим ва мантикий кўлам адабиётшуносликда ҳали кўп изланишларга эҳтиёж борлигини кўрсатади. Бугун шоир шахсияти, адабий меросига ижтимоий ва бадий воқелик сифатида алоҳида индивидуал ёндашилса, ижодий лобароторияси билан боғлиқ янги маълумотлар юзага чиқиши мумкин. Шу нуқтаи назар билан шоирнинг “Рухлар исёни” достонига юзланиб, шоир ижодига биографик йўриқ асосида ёндашишни маъкул билдик.

Шоирнинг “Рухлар исёни” достони бадий-эстетик ва фалсафий жиҳатдан чинакам саънат намунаси сифатида айрича қийматга эга. Достон 1977-1979 йилларда ёзилган бўлиб, бенгал шоири Нарзул Исломга бағишланганлиги манбаларда қуруқ ахборот тарзида қайд этилиб, негадир достоннинг яратилиш сабаблари, муаллиф нуқтаи назари, мақсади каби саволлар етарли даражада очиқланмаганлиги бизни мулоҳазага чорлади. Муаллиф нега айнан Нарзул Исломга асар бағишлашни ният қилди? Нарзул Ислом қаҳрамон сифатида шоир учун воситами ёки имконият?

Достон ёзилган кезлар шоир ижодининг камолот босқичига ўтган даврига тўғри келишини ҳисобга олсак, замон тинч, юрт обод, шон-шўҳрат, ҳаёт фаровондай кўринади. Аммо шоир руҳиятида фикрий безовталик, нимадандир норозилик, ўзидан қониқмаслик борлиги унинг шу даврда яратилган баъзи асарларида йилтиллаб кўзга ташланади. Ижодкор улкан истеъдод соҳиби сифатида қомусий билимга эга эди. У ўзининг турмуш тарзи, оилавий шароити туфайли тенгдошларига нисбатан тез улғайди, оламни ўзгача идрок этди, тириклик моҳиятини англади, кўнгил ҳурриятини бирламчи билди. Бунинг илдизи қаерга бориб тақалиши ва достоннинг юзага келиш омиллари ҳақида мулоҳаза юритиш учун ижодкор ҳаёти билан боғлиқ манбаларга юзланамиз.

Эркин Воҳидов ижодида Инсон – Шахс – Шоир муаммоси концептуал аҳамият касб этган. Унинг учун ўзликни англаш ва ҳаётий принципларига содиқ қолиш муҳим саналган. Суҳбатларнинг бирида у “Бу оламда йўқотишлар ичидаги энг оғир йўқотиш инсоннинг ўзлигини йўқотишидир. Одамзод тафак-

кур ва эҳтирос, руҳият ва имон дунёсида яшайди. У юрагидаги эътиқод билан, ишонч билан тирик ва бутун. Ўзликни йўқотмоқ ана шу оламдан жудо бўлмоқдир, инсон иморатидаги рукнларнинг – устунларнинг синмоғидир” деб ёзади. Рукннинг кўплиги аркон саналади, шоир наздида ўзлик инсон ҳаётининг маънавий таянч, яшаш шарти ҳисобланади. Шоирлик ижодкор учун имон ва эътиқод, бурч ва маъсулият, ишонч ва умид кабидир. Ижодкор фикрига кўра шоир “ҳамма замонда ҳам жангчи, шахс сифатида ҳам баркамол” бўлмоғи керак. Шоирнинг ўзига нисбатан талабчанлиги дostonдаги қаҳрамон тасвирида сезиларли даражада акс этган. Ижодкор бирор бадий асар яратишни мақсад қилар экан, аввало, ўз табиати ва руҳига, тафаккур тарзига мос келадиган, ички эҳтиёжига айланган воқеа-ҳодисани қаламга олади. Манбаларда Ҳазрат Навоийнинг кўнгли бир асар асирига айланганлиги айтилади. Тадқиқотчилар шоир биографиясидаги бу ҳолатни “Мантиқут-тайр” дostonининг руҳий таъсирига доир хос омиллар билан боғлаб тушунтирадилар.⁵⁴²

“Мантиқут-тайр” асари Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодида жуда катта роль ўйнаган ҳамда мезон вазифасини бажарган дейиш мумкин. Балки Навоий кўнглига ижод ташвиши ўша лаҳзалардан бошлаб юққандир. Шоир маълум бир ёшга етиб, катта тажриба тўплагандан сўнггина “Лисонут-тайр”ни ёзишида ҳам ўзига хос ҳикмат бор.

“Рухлар исёни” дostonида Рух мавзусининг марказий муаммо сифатида танлашининг ўзи алоҳида изланишни талаб этади. Рух дин ва фалсафанинг мураккаб категорияларидан бири бўлиб, унда борлиқ ва мавжудот ўртасидаги ўзаро боғлиқлик масаласи ҳақида фикр юритилади. Ислом оламида Рух масаласига бир оз ҳушёрлик билан ёндашиладики, инсон уни охиригача англашдан ожиз. Шоир Рух мавзусида ёзишни ният қилганлигининг бош сабаби унинг ижодий ва эстетик принципларига бориб тақалади. Иккинчидан, айна жараён шоир руҳиятидаги жиддий эврилишдан хабар беради. Учунчидан эса шоир ҳаётининг мазкур босқичида рух мавзуси маънавий эҳтиёжга айланиб улгурди. Тўртинчидан, мана шу эҳтиёж шоирни ижодда шакл ва мазмун жиҳатдан изланишга ундади. Юқорида қайд этилганларнинг ҳосиласи сифатида ўзбек адабиётининг фахри бўлмиш етук дoston дунё юзини кўрди.

⁵⁴² Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғ.Фулум номидаги НМИУ, 2015. – Б. 243.

Эркин Воҳидов ўтган асрнинг 60-йилларнинг охирида “Ўзбегим” қасидасини эълон қилгач, эл орасида жуда машҳур бўлиб кетади. Мазкур қасида муаллифга шон-шухрат олиб келиши баробарида уни синовга рўбару қилди. Достоннинг орқасидан кутилмаган таъзийиқ, кучли босим шоир руҳиятига жиддий таъсир ўтказди. Шеър моҳиятига сингдирилган дини бошқа, тили бошқа, нияти босқин бўлган элатга тобе ва қарам бўлиб қолиш алами шоирни янаям ижодга илҳомлантирди. Асар ғояси миллатнинг ўзлигини англашга чақириш, тарихини хотирада сақлаш туйғуси ўша давр мафкураси талабига тамомила зид эди. Тарихини унутишга маҳкум, қолоқ ва саводсиз халқнинг ўтмишини кўкка кўтариб мадҳ этилиши ҳукмрон сиёсат учун ақлдан ташқари эди. Шоир ҳаёти билан боғлиқ хотираларда қасидада Москва, партия, совет сўзлари ишлатилмаганлиги, уларни киритиш зарурлиги талаб этилади, эвазига катта мукофат ваъда қилинади. Улар шеърдаги “Ўзбегим” сўзини “халқим” сўзига алмаштиришни, оҳангни юмшатишни таклиф қилишади. Бу ҳақда шоир шундай ёзади: “Таъқиблардан безганим учун «Фауст»нинг таржимасини баҳона қилиб нашриётдан ишдан кетдим”. Шоир 1970-1975 йилларда ҳеч жойда ишламайди, асосан таржима билан шуғулланади. Ўзи таъкидлашича, “Бу йиллар менинг энг эзилган, тушкун ва кайфиятсиз йилларим бўлди”.⁵⁴³

Шоир “Ўзбегим” қасидаси учун ноҳақ бухтон қилинади, адабий жараёндан чекинишга мажбур бўлади. Анчадан бери қизиқиб юрган улуғ олмон файласуфи Гётенинг буюк асари таржимасига қўл уради. Қизиқишнинг бош сабабларидан бири Гётенинг Шарққа ҳайрат ила юзланиши, идрок тарзи бўлиб, бу нозик жихатлар шоирни унга руҳан яқинлаштирди. Гёте узоқ йиллар мобайнида ёзган асарни ижодкор беш йил давомида таржима қилади ва айни жараёнда асар руҳига киради, файласуф Руҳини қалбан ҳис қилади. Ёзувчи бунини “баҳона” деб айтади, аммо бу ҳаётий ҳикмат, Яратганнинг шоирга инояти эди. Шоирнинг “баҳона”си назаримизда ижодий қувватланиш учун илҳом манбаи, унинг учун айни руҳий балоғат фурсати бўлди. Шоир руҳи ҳаётни фурсат билишга, лаҳза ғаниматлигига яна бир бора амин бўлади. Бу вақтда муаллиф руҳияти ўзликни англаш, қалб уйғоқлиги, фикрий безовталиқка мубтало бўлади. Қолаверса, улуғ донишманд Гёте шоирни руҳнинг энг юксак чўққилари-

⁵⁴³ <http://kh-davron.uz/>. Erkin Vohidov. Umr bekatlari & She'rlar, tarjimalar & Kuy avjida uzilmasin tor.

га етаклади, уни маънавий жиҳатдан улғайтирди, ўзига бўлган ишончни янада мустаҳкамлади. Мана шу илоҳий куч қувват шоирни ўзи ҳис қилган юксаклик даражасидан Инсон мақоми, тириклик моҳиятига теранроқ назар солишга ундади. Шоирда пишиб етилган ижодий қувват уни Инсон аталмиш мавжудотга ўзгача фалсафий нуқтаи назар билан ёндашувга чорлади. Унинг ижодида Шахс концепцияси марказий муаммога айланди. 1973 йилда ёзилган “Инсон” қасидаси ҳам шоир шуурида йиғилган туйғу кечинмаларнинг ҳосиласи сифатида бўй кўрсатди. Шоир тафаккури жаҳоний кенгликлар қамровида юксалди, етилди, камолат босқичига кўтарилди.

Бу пайтда эса Шарқда Инсон тақдири, унинг озодлиги, ҳаёт мамот масаласи ҳал бўлаётган эди. Миллий озодлик учун курашганлиги боис “Исёнкор шоир” лақабини олган шоир, ёзувчи, мусиқачи, файласуф ва жамоат арбоби Қози Назрул Ислоннинг вафоти (1976) шоир қалбида кечаётган изтиробларни қайтадан аланга олишига йўл очиб юборди, бўғзида қолган аламларни сўзга солди. “Рухлар исёни” достонининг икки йил вақт оралиғида ёзилганлигини инobatга олсак, муаллиф асар учун зарур манбаларни: Нарзул Ислон ҳаётини, фаолиятини, ижодини, шеърларини ўрганган. Ижодкор ўз асарига шоирнинг “Туғилгансан озод, мудом Озод бўлиб қол!” мисраларини эпиграф қилганлиги ҳам бежиз эмас. Эркин Воҳидов Нарзул Ислонни ўзига Пир мақомида билди, шоир оҳларига ўз овозини ҳамоҳанг этиб, алам ва дардларини кўшиб жўровоз бўлиб кўйлади. Шоир шахсининг ижтимоийлашуви, миллат муаммосининг шахсий дард билан ўзаро уйғун тарзда бирикуви дostonда ўзига хос тарзда ифодасини топди, бу эса асар бадииятини ва таъсирчанлигини оширишга хизмат қилди.

Ўзбек адабиётида Шарқ абадий мавзулардан биридир. Айниқса, ҳинд халқининг мустамлакачиларга қарши озодлик ҳаракатлари ўзбек ижодкорларини ўзгача руҳда илҳомлантирган. Мустамлакачилардан азиат чеккан эзилувчи тоифа ҳар доим бир бирининг дард армонини сўзсиз тушунишган, руҳан ҳис қилишган. Чўлпоннинг “Улуғ ҳиндий”, Фитратнинг “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилочилари” асарларини ёдга олсак, мазкур мавзунинг илди-зи янаям аниқроқ кўринади. Ҳукмрон сиёсат талабига кўра ўз тарихини ва миллатини унутишга маҳкум этилган халқи олдида жавобгарлик маъсулятни зиммасига олган шоир ўзга юртдан ўзига ҳамдард топди, қайғусига шерик бўлди.

“Рухлар исёни” достонининг композицион қурилмаси тизимли шаклда тартибланиб, мустақил беш фасл ва ўн ривоятдан ташкил топган.⁵⁴⁴ Ҳар бир ривоят кейинги фаслнинг мантиқий давоми бўлиб, ёзувчи қиссадан ҳисса тарзида изчилликка амал қилган. Достоннинг кириш қисмида истибдод оғир дард сифатида айтилади. “Абадият ҳақида ривоят” номли бўлимида инсоннинг мангу яшаши эмас, балки унинг ҳаёти абадият учун хизмат қилиши лозимлиги таъкидланади. “Шоир қалби” фаслида азалдан инсонга исён руҳи ҳокимлиги, инсон ўзлигини англашга интилиб яшаши айтилади. Нарзул Ислон Хисрав Деҳлавий, Бедил, Бобурлар сингари ошиқлик ҳақида шеър ёзиб, дилларни хушнуд айлаши мумкин эди, аммо тақдир унга улуг ишни юклади, у озодлик ҳақида куйлаши ўзига қисмат деб билди.

Ярамасанг кунига.

Шоир эсанг,

Шоир бўлиб

Нега келдинг ҳаётга

“Исён қўшиғи” фаслида шоир инсон озод ва ҳур бўлиб туғилган, унинг учун қуллик иснод, инсон зулмга бош эгмаслиги лозим, дея уни исёнга чорлайди. Исён ҳодисасининг асл моҳиятини англашдан бошланади. Исён ҳам турлича: амал учун, эътиқод учун, ор номус учун, Ватан озодлиги булардан энг афзалидир. “Фидоийлик ҳақида ривоят” фаслида ҳар бир бошга бир ўлим борлиги, аммо сенинг ўлимнинг эзгуликка хизмат қилса, демак бекорга яшамабсан, деган ғоя сингдирилган. Шеър монолог шаклида берилса-да, аммо муаллиф ўзи билан мунозарага киришади, муросага боради. Аскарнинг ўлими маломат қилинса-да, зеро аёлларни қўшиб кўмиш одати барҳам топди.

Инсон асло Яралмаган сабрга.

Сиғинайлик ўша танҳо

Таҳқирланган қабрга.

Ҳақ учун

Бош тутган тикка

Мардлар руҳи ёр бўлсин.

Бу дунёда ноҳақликка

Кўнмаганлар бор бўлсин,

Зўрлик кўрсанг,

Қилма тоқат,

⁵⁴⁴ Воҳидов Э. Танланган асарлар. Сайланма. Тошкент. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2017.

Ҳар бошда бир ўлим бор,
Фидойилар умри фақат
Бу дунёда пойидор!

“Ғалаён” деб номланган бўлим аввалгилари билан ички жиҳатдан мантиқий боғлиқ бўлиб, фасл бир бирини тўлдиришга хизмат қилади. Аслида, мантиқан ўйлаб кўрилса, ғалаён исёндан олдинги босқич, иккиланиш, зиддият, қарама қаршилиқ, воқеликнинг пишиб етилиш жараёнидир. Ғалаён исёнга ўндирги. Бўлимда урушнинг асл сабабчиси ҳинду мусулмонни бир бирига қарши қилиб, уларни ўлдираётган кимсаларнинг асл башараси фош қилинади. Кейинги қисмда шоир шахсияти, шоир ўзи ким, ижод нима каби сўровлар орақали асарнинг туб моҳияти очиб берилади. Элнинг корига, дардига малҳам бўлишга ярамаган ижодкор шоир эмас, деган кескин хулосага келинади. Кичик бўлим уч қисмдан иборат. Дастлаб, муаллиф қаҳрамон ҳақида сўзлайди. Ўртада лирик чекиниш, унда муаллиф нуқтаи назари равшан кўринади. Кейинги қисмда хулоса шаклидаги баён берилади. Муаллиф шоирни маломат қилиб, жаҳолат ботқоғига ботган оламандан оғринмайди. Асл фожиа жоҳиллик экани мисоллар воситасида кўрсатади. Жоҳиллик моҳиятини тўлиқроқ очиш учун “Жаҳолат тўғрисида ривоят” номли фасл берилиб, ўзаро ички мантиқийлик таъминланади. Табиб хасталарни даволаши мумкин, аммо жоҳилликка малҳам топиши мушкул. Халқни ғафлат уйқусидан миллат дардига даво истаган фидойи шоирларгина уйғотишга қодир деган ғоя асар матнига сингдирилган. Табибни ўзи даволаган одамлар гулханда ёқади. Шоир маънавий кўрликка, қалб кўзининг очилмаганлигига ишора қилади. Табибнинг малҳамидан суқир кўзи очилган чол уни маломат қилиб гулханга ўт ташлаши, асарнинг таъсир кучини янада ортиради. Адабиётшунос олим У.Ҳамдам “Жаҳолатга қарши исён” номли мақоласида жаҳолат ҳақидаги фаслни дostonнинг энг муҳим устунларидан бири сифатида эътироф этган.⁵⁴⁵

“Тутқунликда”, “Шоҳи жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят”, “Шарпалар” фаслларида қаҳрамоннинг уй кечинмалари, изтироблари изчил тарзда кўрсатиб берилади. Ҳар бир фасл муаллиф мақсади ва ниятининг ифодаси сифатида тартибланган. Навбатдаги фасл “Олий руҳлар ҳақида ривоят” деб номланиб улуг одамларнинг руҳи ҳам буюк бўлади, миллатни йўлга бошлайди деган

⁷¹¹<http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ulugbek-hamdam-jaholatga-qarshi-isyon.htm>.

фикр матнга сингдирилган. Достон айна даҳрийлик кучайган йилларда яратилиб ёзувчи қандайдир олий руҳлар борлигига ишора қилади, аслида бу ўз даври учун катта жасорат.

Бидъат ётдир менга,
Даҳрий фикрат эгадир.
Олий руҳлар борлигига
Ишонаман негадир

“Озодлик”, “Зоҳидлар ва орифлар ҳақида ҳикоят” (ривоят эмас, ҳикоят –

С.Т.), “Ниҳоя” фаслларида Нарзул Ислом номи халқни кураш сари руҳлантирганлигини, ҳинду мусулмонни бирлаширганлигини, Ватан озод бўлишига хизмат қилганлигини баён қилади. Достондаги ҳар бир фаслнинг, ҳар бир қисмнинг зиммасига юклатилган поэтик мазмуни бор. Уларнинг ҳар бири ўзида шоирнинг ниятини ва мақсадини ташийдди.

Жисман четда,
Аммо руҳан
Ғалаёнда мен ҳам бор.
Назрул Ислом
Руҳи билан
Бормокдаман бир қатор
Назрул Ислом
Руҳи мендан
Шунда ҳисоб сўрайди.
Шоир бўлиб
Элга букун
Даркормисан, дер менга.
Фидоликка халқинг учун
Тайёرمىсан, дер менга,

Эркин Воҳидов Нарзул Ислом қиёфасида ўз сийратида жо бўлган кечинмаларни, изтиробларни, ўкинчу ўтинчларни тасвирлашга муваффақ бўлди. Нарзул Ислом сиймоси ижодкорга катта поэтик имкониятлар эшигини очди ва бундан у етарли даражада фойдаланди. Мазкур достон жаҳон адабиёти контекстида ёндашилганда ҳам бадиий жиҳатдан мукамал асар сифатида бадиий-эстетик қийматга эга. “Руҳлар исёни” достони нафақат шоир адабий меросининг балки ўзбек шеърятининг гултожи саналади. Шоир асарда қаҳрамон мурожаатини нафақат муаллифга балки жами дунё ижодкорларига қаратади. Афсуски, бугунги

кун ўзбек ижодкорида Нарзул Ислон сийратидаги фидойилик ва журъат етишмаётгани сир эмас.

Шоир табиатидаги фалсафийлик ва оқиллик қаҳрамонга ўзгача жон бахш этди, тириклик моҳиятини энг баланд ракурсда кўрсатиб берди. Достон шоир руҳий камолотининг намунаси сифатида адабиётшуносликда ҳали кўп марта тадқиқот манбаи бўлиб хизмат қилиши тайин. “Руҳлар исёни” достони вақт ўлчовларидан юксакликдаги умуминсоний қадриятларнинг Эркин Воҳидовга хос шоирона ифодасини топган бадиий яратик сифатида ўзбек достончилигининг сара намуналаридан бири бўлиб қолади.

Сувон МЕЛИ,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини катта илмий ходими,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

БАРҲАЁТ СИЙМО

Аннотация. Мақолада Ғафур Ғуломнинг Адиблар хиёбонидаги ҳайкали шунга боғлиқ ҳолда академик шоир абадияти ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Адиблар хиёбони, бадиий кийнат, шахс ва ҳайкал, ҳар он нафаси, замон нафаси, халқ ва адабиёт.

Азим Тошкентимизнинг Бешёғоч даҳасида Президентимиз ғояси билан қайта бунёд этилган Адиблар хиёбони аллақачон миллий-маънавий онгимизга кирди ҳамда қиблага юз бурган даҳо шоиримиз Ҳазрат Навоий саркорлигидаги улуғ адибларимиз ҳайкаллари ўз маънавий куч-қувватини эл-улусга намойиш этиб турибди. Шулар орасида улуғ шоир ва адиб Ғафур Ғулом ҳам бор.

Адиблар хиёбонидаги ҳар бир ҳайкал ўзи гавдалантирган шахснинг қандайдир бир махсус тийнатини ифодалайди. Бошқача айтганда, ҳайкал муайян ўзига хос белги асосида яратилади. Айримларини айтмаганда кўпчилиги шундай: ёрқин белгилар асосида тикланган ҳайкаллардир. Ҳайкалтарош ҳам санъаткорки, аниқ тиргак ғоясиз санъат асари ярата олмайди.

Ғафур Ғулом ҳайкали хушчақчақ, ўктам, сал-пал қув, дўппини қўйшиқ қўндирган алпқомат шоир тимсолини гавдалантиради. Шоирнинг болалик дўсти буюк адиб Ойбек уни умрининг охиригача, ё ҳазиллашиб, ё қалтис ҳазилидан озорланиб Шум бола деб бежиз айтмаган. Шоирнинг ўзи ҳам бу номдан фахр туйғуси туйганки, озор чекмаган. Таниқли адибимиз Омон Мухтор ёзди: “Бухорода Лабиҳовуздаги Насриддин Афанди ҳайкалига разм солсангиз, Ғафур акани эслатади: ҳайкалтарош ундан нусха олган, дейишади. Умуман, Хўжа Насриддинга хос деярли барча хислат – эзгулик, донолик, топқирлик, ҳатто шумлик (“Шум бола”ни бекордан ёзмаган!) – бу одамда мужассам эди”. Бу адибнинг “Йигирманчи аср Насриддини” мақоласидан олинган фикрлардир. Менга эса Лабиҳовуз ва Адиблар хиёбонидаги ҳайкаллар қай бир белгиси билан мувозидек туюлади.

Ҳар оннинг ўз нафаси бўлганидек, ҳар замоннинг хос нафаси бор. Ғафур Ғулом ўз даврининг шоири, бир пайтнинг ўзида барча даврлар шоирдир. Ушбу қўш хислат ҳар қандай улуг шоир учун зарурий белгидир. Ўз даврида қолиб кетган шоирлар қанча.

Ғафур Ғулом халқ ва адабиёт томонидан ҳамон эъзозланиши – шундан.

Насирулла МИРКУРБАНОВ,

*кандидат филологических наук, профессор кафедры
мировой литературы НУУз. им. Мирзо Улугбека
(Узбекистан)*

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СТИХИЯ ОРИГИНАЛА И АДЕКВАТНОЕ ВОССОЗДАНИЕ ЕЁ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В настоящей статье сделана попытка проследить специфику творческого подхода Айбека - переводчика к интерпретации текста оригинала в процессе работы над переводом «Евгения Онегина» А.С. Пушкина в формы узбекской речи.

Отмечается первопроходческая роль Айбека в становлении и развитии русско-узбекской переводческой практики, и в целом переводческой деятельности на территории нынешней Центральной Азии.

Annotation. This article attempts to trace the specifics of the creative approach of Aybek, the translator, to the interpretation of the original text in the process of

working on the translation of "Evgeny Onegin" by A.S. Pushkin in the form of Uzbek speech.

The pioneering role of Aybek in the establishment and development of Russian-Uzbek translation practice, and in general translation activity in the territory of present-day Central Asia, is noted.

Ключевые слова и словосочетания: специфика творческого подхода, переводческая практика, национально-культурная стихия оригинала, художественный мир произведений, эталонный образец, адекватное восприятие.

Key words and phrases: the specifics of the creative approach, translation practice, the national-cultural element of the original, the art world of works, a reference sample, adequate perception

«Каждая эпоха пишет текст «Мой Пушкин». Вопрос читателя «Что Пушкин хотел сказать в своём произведении? сменился вопросом «Что мы можем прочесть в его произведении?, а затем и вопросом «Как перевести его на современный язык»⁵⁴⁶. Эта цитата из статьи санкт-петербургского профессора Л.Зубовой, хотя и посвящена далёким от переводоведения проблемам, как мне кажется, может стать частью рабочего плана переводчика, берущегося за воссоздание в формах своего родного языка произведений великого русского поэта.

Ставшую хрестоматийной фразу Аполлона Григорьева: «Пушкин – это наше все» не только хорошо знали, но и почти с той же долей гордости, что и россияне, произносили на бескрайних просторах нынешних Новых Независимых государств. Юбилейные даты поэта широко и торжественно отмечались в республиках. Узбекистан не исключение. Но обращение к творчеству А.С.Пушкина не превращалось в простую кампанейщину, напротив – это было искреннее желание творческой интеллигенции и узбекских литераторов глубже исследовать художественный мир произведений русского поэта, творческую лабораторию гения, получив в результате уроки мастерства, что называется, из первых рук.

В 11-12 номерах журнала «Гулистан» за 1935 год публикуются первые отрывки из «Евгения Онегина» в переводе уже тогда известного в стране поэта и прозаика Айбека. Публикацию предваряла небольшая редакционная заметка, в которой говорилось, что это первый опыт перевода на узбекский язык произведений Пушкина и редакция намерена планомерно и широко знакомить

⁵⁴⁶ Зубова Л. Деконструированный Пушкин (Пушкин в поэзии постмодернизма), адрес ресурса: <http://www.ruthenia.ru/document/390753.html>, 30.04.2013 г.

узбекского читателя с произведениями классиков русской литературы и, в первую очередь, с творчеством А.С.Пушкина.⁵⁴⁷

Исследователями творчества Айбека довольно подробно описаны этапы работы поэта над переводом «Евгения Онегина». Установлено, что с 1937 по 1956 годы Айбек вместе с редакторами, в том числе и известным драматургом, классиком узбекской литературы Шайхзаде, более трех раз чрезвычайно серьезно перерабатывал текст перевода. По свидетельству писателя и литературоведа Ж.Шарипова последний вариант перевода претерпел изменения более чем на 50% по сравнению с первыми публикациями⁵⁴⁸.

Сам Айбек вспоминал: «Я работал над «Евгением Онегиным», за которого взялся не без страха: слишком велика и ответственная была задача... но по мере того, как я «влезал» в текст, страх проходил, началось страстное, поистине «запойное» увлечение... Конечно, я не раз читал Онегина» и до того, но, переводя, неизбежно задумывался над каждым словом, над каждой фразой, строкой, и я впервые «всем нутром» ощутил за ними гигантскую работу слоев, бесконечное разнообразие других художественных средств «Евгения Онегина» - все это ставит переводчика перед необходимостью принципиальных переводческих решений. Но у переводчиков «Евгения Онегина» на языки рассматриваемой группы есть и специфические трудности, определяющиеся различиями поэтических традиций и своеобразием поэтики этих языков»⁵⁴⁹.

И действительно, каждый, кто берется за перевод иноязычного произведения на родной язык столкнется с массой этих «специфических трудностей». Не избежал этого в своё время и Айбек. Формат и объём данной статьи не позволяют подробно перечислять и обстоятельно проанализировать, так называемые, «переводческие муки» Айбека, этому посвящен огромный массив литературно-критических работ, даже простое перечисление которых, заняло бы несколько страниц. Мы же обратимся лишь к некоторым, на наш взгляд, характерным примерам, для того чтобы попытаться хотя бы эскизно проследить саму специфику творческого подхода Айбека - переводчика к интерпрета-

⁵⁴⁷ Подробнее об этом: Ойбек Муса Тошмухаммад угли. Мукаммал асарлар туплами. 19 томлик, Ташкент, «Фан», 1980, т-16, с.- 245-247

⁵⁴⁸ Подробнее об этом: Шарипов Ж. Шеъррий таржиманинг баъзи бир масалалари. Тошкент, «Фан», 1959.

⁵⁴⁹ Адрес статьи: http://socialtranslation.ru/artic.php.article_id=727, дата: -29.04.2013 (адрес журнала «<http://socialtranslation.ru> /».

ции текста оригинала в процессе работы над переводом «Евгения Онегина».

Известен тезис о том, что перевод стаёт полноценным явлением той литературы, на язык которой переведен, оставаясь фактом художественной литературы народа, на чьем языке создан оригинал. В противном случае невозможна ситуация, когда «читатель перевода, - по мысли поэта и. переводчика А.К. Толстого, - переносился бы в ту же сферу, в которой находится читатель оригинала, и чтобы перевод действовал на те же нервы».⁵⁵⁰ Т.е., при чтении перевода «Евгения Онегина» узбекский читатель должен испытывать те же чувства, что и русский читатель при чтении оригинала. Но уже первые строчки «Евгения Онегина» «Мой дядя самых честных правил» выдвинут перед переводчиком на узбекский, да и любой другой тюркский язык, проблему - чем заменить слово «дядя» в тексте? То ли словосочетанием «брат моего отца», то ли «брат моей матери»? И здесь необходимо знание уже не только языка и культуры, но и права, в частности, семейного - (одат) и частного - (шариат) права на Востоке.

«Помилуйте, - скажет просвещённый и придиричивый читатель, - какой шариат в 1935 году?» Это период «великого торжества» Сталинской конституции на всей территории Советского Союза! Союза, да, но Айбек переводит произведение, в котором отразились события первой четверти XIX века, следовательно, и узбекский читатель должен погрузиться в атмосферу той же эпохи, того же феодального мира, где живут, страдают, любят и умирают герои Пушкина. Узбеки 1935 года ещё помнили, что наследство в XIX веке, как правило, согласно шариатскому праву распределялось по отцовской (мужской) линии. И поэтому Евгений, наяву заботливо поправляя подушки, а мысленно проклиная: «когда же черт возьмёт тебя», имел в виду своего дядю по отцу (амаки).

Привередливый читатель, владеющий русским и узбекским языками, знакомясь с переводом «Евгения Онегина», конечно, заметит некоторые, на первый взгляд, не совсем точные соответствия, подобранные переводчиком, узбекским реалиям. Но это только на первый взгляд... На самом деле при переводе художественного текста важна не буквальная тождественность, а воспроизведение «духа» произведения, того, что «лежит за текстом» и вот тут-то переводчику бывает необходимо отдалиться от слов

⁵⁵⁰ Толстой А.К. Собрание сочинений, т.4, М., 1980, с. 399.

подлинника, чтобы приблизиться к смыслу, к «воздуху», «аромату» оригинала. Айбек - переводчик делает это профессионально.

К примеру, какую цель преследует Айбек, заменяя пушкинское «повеса» узбекским словом «шумтака»? Ведь известно, что «шумтака» в узбекской традиции употребляется обычно в значении «озорник», «проказник», «шалун» и чаще всего по отношению к ребенку или подростку⁵⁵¹. И это тогда, когда к слову «повеса» кладовые народного языка, а также двуязычные (узбекско-русские) и толковые словари узбекского языка предлагают очень близкий по смысловой составляющей эквивалент в виде слова «хавойи», или словосочетания «хавойи йигит»⁵⁵². Почему же переводчик, великолепно владеющий языком оригинала и перевода, выдающийся прозаик и поэт всё-таки предпочитает «готовому» узбекскому эквиваленту русского слова «повеса» не совсем близкое понятие «проказник»? Да потому что основным определяющим фактором оценки качества перевода должна быть сопоставимость его с оригиналом на всех содержательных и формообразующих уровнях.

Стремление передать в «формах другого языка» неповторимую творческую манеру автора оригинала, поэтический строй произведения, метрики и несколько ироничный стиль повествования - всё это заставило переводчика не следовать буквальному смыслу, используя готовые эквиваленты, а прибегнуть к поиску, казалось бы, неожиданных, но более точных образных соответствий. Не сделай этого Айбек, и в узбекском переводе деформировался бы сам смысл поэмы, а узбекский читатель не смог бы в полной мере почувствовать, ощутить ауру и «аромат» пушкинского текста. Так как исчезли бы из него напрочь ироничность, некая авторская снисходительность к главному герою, доходящая порой до демонстрации как бы панибратства - всё то, что делает пушкинского Онегина живым, полнокровным и эталонным образом в русской литературе.

⁵⁵¹ Академический Узбекско-русский словарь под редакцией С.Ф.Акобирова и Г.Н.Михайлова, изд.Узбекская энциклопедия, Ташкент, 1988, с.- 571; Узбек тилининг изоҳли лугати (Академический толковый словарь узбекского языка) икки томли, З.М.Маъруфов тахрири остида, М., изд-во «Русский язык», с.432.

⁵⁵² Хавойи 1. легкомысленный, ветреный, несерьёзный//шалопай, повеса; (указанный выше узбекско-русский словарь, с.- 681; а также уже упомянутый выше толковый словарь узбекского языка даёт следующее толкование слова «хавойи» 3. кучма: Узини тутолмайдиган, энгилтак, энгил табиат, бекарор. х,авойи одам, х,авайи табиат с. 671.

Обидахон ФАЙЗУЛАЕВА,

*Гулистон давлат университети ўзбек тили ва адабиёти
кафедраси мудири, филология фанлари номзоди, доцент
(Ўзбекистон)*

ШЕЪРИЙ ТУРКУМЛАРДА БАДИИЙ ҒОЯ МАСАЛАСИ ВОПРОС ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ИДЕИ В ПОЭТИЧЕСКИХ ЦИКЛАХ THE ISSUE OF ARTISTIC IDEA IN POETRY

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек шеърлятида яратилган шеърий туркумларда бадий ғоянинг туркумлар таркибидаги шеърларни яхлит мазмун учун бирлаштириши каби муҳим хусусияти ҳақида сўз борган. Шунингдек, шеър лирик қаҳрамонининг ўзи ҳаракатланаётган муҳитга муносабати туркумдаги яхлитликни таъминлашга хизмат қилиши масаласи ҳам ўрганилган.

Аннотация. В этой статье обсуждается важная особенность художественной идеи в серии стихов, созданных в узбекской поэзии, таких как объединение стихотворений в серии для единого содержания. Отношение лирического главного героя к окружающей среде, в которой он движется, также служит для обеспечения целостности серии.

Annotation. This article discusses the important feature of the artistic idea in the series of poems created in Uzbek poetry, such as combining the poems in the series for a single content. It is also explored that the lyrical protagonist's attitude to the environment in which he moves serves to ensure the integrity of the series.

Калит сўзлар: туркумлилик, бадий ғоя, шеър мавзуси, характерли тасвирлар, субъективлик, лирик қаҳрамон, интертекстуаллик алоқалари, композиция, мавзу динамикаси, хронотоп, яхлитлик, туркум ва ҳ.к.

Ключевые слова: цикличность, художественная идея, поэтическая тема, характерные образы, субъективность, лирический герой, межтекстовые отношения, композиция, динамика темы, хронотоп, целостность, серия и т.д.

Keywords: cyclicity, artistic idea, poetic theme, characteristic images, subjectivity, lyrical protagonist, intertextual relations, composition, theme dynamics, chronotope, integrity, series, etc.

Ўзбек адабиётда туркумлиликнинг бадий-эстетик излаиш намуналари жуда кўплаб учрайди. Маълумки, яхлит бадий-эстетик концепция туркумлиликни бир тизимга солиб, бирлаштириб туради.

Туркумлиликнинг ўзбек адабиётда шаклланиш жараёни ҳақида адабиётшунослар ушбу шаклнинг илдизлари қадимги давр адабиётдан келиб чиққанлигини таъкидлаш орқали муносабат билдиради. Бу фикрда жон бор. Чунки қадимги тошбитигларда специфик хусусиятларига кўра тадрижийлик ва изчиллик каби жиҳатлар мавжуд бўлиб, бундай мазмун шеърлар қурилишида ва кечинмалар тавсифида ҳам кўзга ташланади. “Девони луғотит турк” асари таркибидаги тўртликлар ягона ғояга бўйсундирилган ва бир мавзу доирасида эканлиги, унда асо-

сий жиҳат инсон ва табиатнинг алоқадорлиги асосида талқин этилиши, уларнинг асосий мазмуни учун умумий жиҳат асос ва-зифасини ўташи ҳақидаги маълумотлар туркумлилик қадимги ва ўрта асрларда шаклланган эканлигини далолатлайди. Асосий мавзу атрофидаги умумийлик, изчиллик ва туркумлилик лирик қонуниятлар асосида юзага келтирилган.

Бир мавзу доирасидаги бир қанча шеърлар туркумлиликни ташкил этаркан, умумтипология хусусиятлардан ташқари умумий ғоя муштараклиги, мустақил кечинма хусусиятлари мавжуд бўлиши шарт эканлиги ҳам кузатилади. Шу маънода, Ойбекнинг “Чимён туркуми”, Миртемирнинг “Қорақалпоқ дафтари” туркуми, Эркин Воҳидовнинг “Донишқишлоқ латифалари” туркуми кабилар мукамал тажриба намуналари сифатида эътироф этилади.

Туркум шеърларни ёзишдан асосий мақсад инсон руҳиятидаги эврилишлар жараёнини тасвирлаш, ундаги инсонийлик тушунчасининг ўта мураккаб ҳамда диалектик қирраларини акс эттириш орқали моддият оламидаги одам деб аталган мавжудотнинг қандай ишларга қодир эканлигини яна бир бор исботлаб беришдан иборат, дейиш мумкин.

Шеърый туркумлардаги ўзига хос жиҳатлардан бири туркум таркибидаги шеърларни мазмунан ва мантиқан бирлаштириб турган умумий ғоядир.

Ғоявийлик тенденцияси туркумлилик ҳодисасида ҳар бир бадий асарга хос жиҳат сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Туркум шеърларда бадий ғоя унинг таркибидаги шеърларни бирлаштириб турувчи тиргак кабидир. Хусусан, Эркин Воҳидовнинг “Кавказ шеърлари” туркуми шундай хусусиятларга эга. Ушбу туркум таркибидаги шеърларни Кавказ ўлкасига саёҳат қилган шоир йигитнинг ушбу фусунли ўлкадан олган таассуротларини тавсифлаш ғояси бирлаштириб туради. Туркумдаги ғоявийлик “Елкан” шеъри Боку кўрфазида сузиб кетаётган оқ елканли қайиқ тавсифи билан, “Аралат чўққисига” шеъри булутларга бўй чўзган юксак тоғ чўққисига лирик қаҳрамоннинг мурожаати билан, “Азгануш” шеъри гўзал арман қизига ошиқ шоир йигитнинг дил изҳори билан, “Айрилиш” шеъри ошиқ ўзбек йигитининг Кавказдаги суюкли ёри билан ўз юртига кетиш олдидан айрилишнинг азобли онлари ифодаси билан, “Фузулий ҳайкали қошида” шеъри ушбу буюк озар шоирига ўзбек шоирининг юксак ихлоси изҳори билан, “Хайрлашув” шеъри Кавказ юрти билан лирик

қаҳрамон бўлган шоирнинг хайрлашув онлари тавсифи билан акс эттирилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Туркум таркибидаги шеърларнинг лирик қаҳрамони бўлган ўзбек шоири ўзга мафтункор юртнинг манзараларидан ҳайратини яшира олмаганлиги, шу юрт гўзаллари тавсифига ҳам ўрин ажратганлиги, бир ошиқ йигит сифатида уларга кўнгил берганлиги ва қисқа муддатли сафар чоғида унга изҳори дил қилишга ҳам улгуролмаганлиги кабилар ушбу шеърдаги бош ғояга хизмат қилувчи асосий воқеликни кўз олдимизда гавдалантиради.

Эркин Воҳидовнинг яна бир туркуми “Канада туркуми” бўлиб, туркум таркибига шоирнинг “Калгариди соат ўн икки”, “Ауксион”, “Арслон ўргатувчи”, “Кўча четидаги аёл” каби шеърлари мавжуд. Ушбу шеърларда ҳам бош ғоя лирик қаҳрамон Канадага сафари таассуротларини тавсифлашдан иборат эканлиги шеърлар мазмунидан ойдинлашади.

Шоирнинг “Ауксион” шеърида бозорнинг улгуржи савдо кўриниши бўлган бу шаклида юз бераётган воқелик хусусида сўз боради. Ундаги ғовур-ғувур, ишбилармонлар учун ҳар бир лаҳзанинг ғаниматлиги каби жиҳатлар алоҳида кўрсатилган.

Э.Воҳидовнинг “Арслон ўргатувчи” номли машҳур шеъри ҳам шу туркумдан бўлиб, у “Ванкувер томошагоҳида” деган изоҳ билан чоп этилган. Шеърнинг асосий ғояси инсониятнинг абадий муаммоларидан бири бўлган эрк тушунчаси бўлиб, шоир ушбу шеърда шер каби ўрмонлар шоҳи бўлган ҳайвоннинг эрки масаласини инсоннинг тирикчилик кўйидаги эрки масаласига ёндош қўйиб, ҳар иккаласидаги ҳаётнинг аянчли ҳақиқатини очиб кўрсатишга эришади. Шоир шеърдан назарда тутилган ғоявий мақсадни амалга ошириш учун интоқ санъатидан унумли фойдаланади. Оловли ҳалқадан қамчи ёрдамида сакрашга даъват қилаётганга қарата:

- Ожиз одам!!

Бас, бошимдан қамчи ўйнатма!

... Бор!

Оловдан сакрамасман!

Бўлма овора!

Биласанми –

*Мен кимману сен ким, бечора!*⁵⁵³

каби ваҳшатли сўзлар билан таҳдид қилиши ва унга инсоннинг

⁵⁵³ Эркин Воҳидов. Танланган асарлар. – Т., Шарқ, 2016. 293-бет. (кейинги парчалар саҳифаси қавсда берилади)

жавоби муаммонинг ҳал бўлишига олиб келади:

Ҳолатимга тушун,
Исён қилма, биродар,
Чарх олдида иккимиз ҳам
Асли баробар.
Гарчи арслон ўйнатаман,
Гарчи мен – Одам,
Ой сўнгида қанд кутама
Хўжамдан мен ҳам [1, 293].

Яъни, арслон ўргатувчи ҳам ўз хўжаси олдида ожиз, у ҳам бола-чақаси ва тирикчилиги учун “қанд” – маошини кутиб, ўшанга интиқ бўлиб яшайдиган банда. Шеър ҳам ўз хожаси бўлган арслон ўргатувчидан емак кутади, усиз ҳалок бўлиши аниқ. Ҳар иккаласининг ҳам яшаш учун кимгадир бўйсунуши, ўз емагига яраша хизмат қилиши зарурати улардаги умумий жиҳат бўлиб, ушбу ҳаёт ҳақиқати шердай улугвор жониворни ҳам ларзага келтиради:

- Бўлди, бас қил!
Юрагимни қон қилма, инсон!
Ўт олсин бу чархи фалак
Риску рўзини!..
Арслон олов чамбаракка
Отди ўзини [1, 294].

Кўринадики, арслон оддий ҳаёт ҳақиқати бўлган Эрк тушунчаси тирикчилик ва емак муаммоси олдида оёқости бўлиши ҳеч гап эмас эканлигини англаб етади. Инсонлар ўз эркини ўз қўллари билан соҳибларга, бошлиқларга, хожаларга бериб қўйишидан ғазабга келади.

Шоирнинг “Алишер Навоий кемаси” шеърида шоир Баҳри муҳит аро кезиб юрган Алишер Навоий кемасини кўрган шоирнинг ҳайратлари акс эттирилган.

Маҳшаргача уйғоқ буюк Алишер
Жаҳон уммонида кезиб юрпти [1, 295].

Шеърдан Навоий даҳосига эътироф замонлар оша бардавом эканлиги ва Навоий руҳи жаҳон бўйлаб кезиши эса унинг ёди ҳамиша қалбларда эканлиги, ушбу даҳо ижодкор ҳеч қачон унутилмаслиги хусусида, дейиш мумкин.

Ушбу туркумдаги иккита шеърнинг лирик қаҳрамонлари поэтик образларнинг ўзидир. Шеърнинг ғоявилик жиҳати ҳам шунга мос тарзда. Яъни уларда акс эттирилган поэтик образлар ким

бўлсалар, ўшалар сўзлатиш орқали шоир акс эттирилади ўлкани тавсифлашда ундаги салбий жиҳатларга ҳам эътиборни қатаришни мақсад қилади. Буларнинг бири “Унутиш қўшиғи” шеъридаги кўча четида ётган, инсонлар томонидан унутилган одам бўлса, иккинчиси “Кўча четидаги аёл” шеъридаги енгилтабиат аёл тавсифларидир. Ҳар иккаласи ҳам яшаётган муҳитларида жамият чиқиндилари даражасидагилар бўлса ҳам, шоир улар тилидан сўзлаб, уларнинг ҳам инсонлар эканлигини, яшашга ҳақли эканлигини, уларнинг бу ҳолатлари ноиложликдан эканлигини уқтириш орқали ўша жамиятда гуманизм тушунчасига муносабатни кўрсатгандек бўлади. “Унутиш қўшиғи” шеърида:

Йўл четида беҳол ётибман,
 Не бўлди, деб сўрар одам йўқ.
 Олам учун йўқман тамоман,
 Бундай олам мен учун ҳам йўқ [1, 296].

дейиш орқали ўзи яшаётган оламдан бегона бўлиб қолган одамнинг бу оламини унутиб, яъни жамиятдаги қонун-қоидаларга, ахлоқий нормаларга бўйсунмаган ҳолда, беқаров ва абгор кўйга тушиб, ўзлигини ҳам унутиб, иродасизлик қилиб ётганлигини акс эттирган.

“Кўча четидаги аёл” шеърида ҳам лирик қаҳрамон бўлган ўша аёл ўзи яшаётган чиркин жамиятни “озод юрт” дея атаб, унинг “касби” қонуний эканлигини, ҳеч ким уни чеклашга ҳаққи йўқлигини айтиб ўтиш орқали, фахш ва фужур ушбу жамиятда норма сифатида қабул қилинганлигини таъкидлайди.

Умуман, Канада туркумидаги шеърларда ушбу юртга қилинган сафарнинг турфа таассуротлари акс эттирилганлигини, лекин туркумдаги шеърларда ягона лирик қаҳрамон нутқи баён қилинмасдан, поэтик образлар нутқидан ҳам фойдаланилганлиги, шоирнинг бу мавзудаги шеърларнинг бош ғоясидан, мақсадидан келиб чиққанлигини кўриш мумкин.

Сонет жанридаги асарларда композиция ва сюжет унсурларининг жойлашувидаги мутаносиблик туркумлиликни асослайди. Сонетлар микдоридан қатъий назар, уларни боғлаб турувчи умумий композицион тузилиш мавжуд. Бунга мос равишдаги сюжет унсурларининг шартли жойлашувини ҳам сезиш мумкин. Яъни сонетлар лирик қаҳрамон кечинмалари тавсифи ва илгари сурилган ғояга кўра бирор унсур вазифасини бажаради. Ҳар бир туркумда ўзининг якка лирик қаҳрамони мавжуд бўлади. Мар-

казда эса айнан шу лирик қаҳрамон руҳиятидаги эврилишлар жараёни ва унинг оқибатлари туради.

Рауф Парфи ва Фахриёр ёзган сонет туркумлари мазмун-моҳияти ва бадиияти юксаклиги билан ўзбек сонетнавислигининг ажойиб ютуғи сифатида баҳоланишга арзийди. Ҳамид Мирзаев Рауф Парфи шеъриятидаги сонетлар туркумлари хусусида тўхталиб, уларда, асосан, фалсафий руҳ етакчи эканлигини таъкидлайди ва туркумларга шоирнинг “Сунбула”, “Барнобону”, “Оғрик”, “Микеланжело севгиси” каби аксар сонет мажмуаларини киритади. Туркумларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири унда композицион яхлитлик ҳам шаклга, ҳам мазмунга тааллуқли бўлиши. Рауф Парфининг “Сенсиз”, “Тангри соғинчи”, “Қора девор”, “Тҳакурнинг охириги шеъри”, “Йўловчи”, “Ҳамлет”, “У дунёга онамга мактуб” каби мажмуаларини ҳам сонет туркуми намуналари дейиш мумкин. Шоирнинг “Сенсиз” туркуми таркибида учта сонет жамланган.

Рауф Парфи яратган сонет туркумларининг ўзига хос жиҳати шундаки, ҳар бир сонетда мавжуд бўлган композицион яхлитлик унсурлари туркум учун ҳам хос бўлади. Яъни, биринчи сонетда ғоядаги илгари сурилган муаммо тавсифи, иккинчи сонетда кечинма ривож ва учинчи сонетда эса ечим ва қулф берилган. Рауф Парфи яратган сонет туркумларининг ўзига хос жиҳати шундаки, ҳар бир сонетда мавжуд бўлган композицион яхлитлик унсурлари туркум учун ҳам хос бўлади. Яъни, биринчи сонетда муаммо тавсифи, иккинчи сонетда кечинма ривож ва учинчи сонетда эса ечим ва қулф берилган. “Сенсиз” туркумида илк сонетда композицион унсурлардан ташқари умумий мазмунга кўра номаълум бўлиб турган туйғу сонет қулфида “севги” эканлиги маълум бўлади. Сонетдаги муаммо, яъни тугун лирик қаҳрамон бўлган ошиқ кўнгилнинг муҳаббатсизликдан изтироб чекиши дейиш мумкин. Иккинчи сонетда кечинма ривожига кўра севгининг жонлантирилиши, уни денгизда кема орқали келтирилиши, нохуш бир ҳолатини сезгандек табиатдаги гуллар ва қушлар ҳам ҳадик ҳолатида эканлиги, кемадан тушган “севги”га ошиқ кўнгилни яқинлаштирмаслик учун уни кишанбанд қилишлари тасвирланади. Учинчи сонетда руҳи сўник бўлган “севги”ни уйғотишга, унинг изтиробини-ю дардлари ошиққа ҳамроҳ бўлишига даъват акс эттирилади. Ечим – сонетдаги мазмундан севги абдий туйғу эканлиги, асл инсон эса ўткинчи, омонат хилқат бўлиб, шу оз фурсати учун ана шу илоҳий туйғудан баҳраманд бўлиш

бахтидан бенасиб қилмаслик орзуси лирик қаҳрамон томонидан билдирилади.

Фурсат ўтмакдадир. Вақт бу – беомон,

Омонат дунёда омонат одам –

Виждон шеваси бор, меҳроби иймон –

Асл инсонларин чорлайди бу дам⁵⁵⁴

Ўзбек сонетнависларидан Абдулла Шер ижодида “Севги олмоши” номи остидаги “Мен”, “Сен”, “У”, “Биз” номли ҳар бири ўн битта сонетни жамлаган ўзига хос туркумлар мавжуд. Мирпўлат Мирзо ижодида эса йигирма саккиз сонетни жамлаган сонетлар туркуми ҳам мавжуд бўлиб, ушбу туркумлар барча хусусиятларга кўра шакллантирилгандир.

Абдулла Шернинг сонетларида севги сурури ва ҳижрон изтироблари акс этган бўлса, Мирпўлат Мирзонинг “Онажон» туркумидаги сонетларда анъанавий сонетга хос юқоридаги каби муҳаббат талқинлари эмас, балки ўзига хос ижтимоий мазмунга эга бўлган она сиймосига топиниш ғояси илгари сурилган. Бундай мавзудаги сонет намунаси Рауф Парфи шеъриятида ҳам мавжуд бўлиб, ушбу туркум “У дунёга онамга мактуб» дея номланади. Туркумда учта сонет жамланган бўлиб, ушбу сонетлар ядро вазифасини ўтовчи асосий ғояга бўйсундирилган. Яъни онанинг буюк меҳри ва қадри тавсифланган. Худди мана шу мақсаднинг муштараклиги “Онажон» туркумининг ҳам ядросини ташкил этади. Бу туркумда сонетлар ҳам ягона мақсадга бўйсундирилган. Унинг мазмунидан мушфиқ ҳилқат бўлган Онага нисбатан юксак эҳтиром кузатилади.

Туркумларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири унда композицион яхлитлик ҳам шаклга, ҳам мазмунга тааллуқли бўлишидир. М.Мирзонинг “Онажон» туркумида ҳам айнан ўша композицион яхлитлик фарзанд кечинмалари тавсифини изоҳлаш ғояси орқали баён қилинган. Ушбу сонетлар туркумида шеърлар якка ҳолда сонетнинг специфик талабларига ўзига хос тарзда жавоб беради. Лекин сонетлар бадиияти юзасидан йўл қўйилган ифодавий ғализликлар ҳам учрайди. Хусусан, сонетларда муаллифнинг оила муҳити тавсифи лирик қаҳрамоннинг кечинмаларидан устунлик қилган ўринлар мавжуд. Шоир шахсиятидан шеърятни айри тасаввур қилиб бўлмаслигини ҳисобга олганда, ушбу ўзига хос тур-

⁵⁵⁴ Р.Парфи. Сўнгги видо. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2006. – Б.90 (Кейинги иқтибослар шу китобдан олинганлиги учун саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

кумни шаклий изланишлар йўлидаги муваффақиятли тажриба дея ҳисоблашга асосимиз бор.

Сонетлар китобхонни курашга, келажакка умид билан қарашга чақиради, афтидан инсон севгисининг ачинарли, ғам-андухли, трагик тасвири сонетлар туркумининг умрбоқийлигини таъминлайди. Туркумларнинг моҳияти уларда шоир кечинмаларининг изчил ва ўзига хос кетма-кетликда баён қилиниши имконияти кенглигида, автор ўй-фикри, мавзудан келиб чиққан ҳолда жарангдор тарзда баён қилинишида. “Онажон» туркуми оналарга бағишланган муваффақиятли асарлардан бири сифатида баҳоланишга арзийдиган жиҳатларга эга асардир.

“Лирик туркум шоирга воқеликнинг яхлит тушунчасини, дунё ва одамнинг яхлит нуқтаи назарини ифода етишга имкон беради, шу билан бирга лирикага хос хусусиятларни сақлаб қолади”⁵⁵⁵. Ўзбек сонетнавислигида туркумлилик бадий-эстетик хусусиятга кўра ҳам, назарий жиҳатдан асосланганлигига кўра ҳам шаклланиб улгурган ҳодисадир. Сонет туркумларининг ўзига хос типологик хусусиятлари шаклланган. Буларга туркум таркибидаги сонетлар уч сонетдан ўн сонетгача бирлаштирилганлиги, уларнинг моҳиятан изчил ва кетма-кет боғлиқликда тасвирланиши, мазмунан бир-бирини тўлдириб, ҳулоса сари эниб бориши каби хусусиятлар киради.

Ҳулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, яратилган шеърий туркумларда воқелик яхлит ҳолатда бош ғояга бўйсундирилган ҳолда акс эттилган. Инсон ва борлиқнинг яхлитлиги ҳам шеърлардаги лирик қаҳрамонларнинг ўзи ҳаракатланаётган муҳитга муносабатларида ўз ифодасини топган. Туркумнинг асосий ғояси ва мавзуси, характерли тасвирлари, матннинг субъектив ташкил этилиши, интертекстуаллик алоқалари, композицияси, мавзу динамикаси ва хронотопи каби жиҳатларида яхлитликнинг мавжудлиги унинг туркум эканлигининг яққол исботи бўла олади.

⁵⁵⁵ Мирзаев Ҳ. Ўзбек шеъриятида сонетлар туркуми // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. – 1-сон. – Б.65

Гулноза ЭРНАЗАРОВА,

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси, филология фанлари номзоди (Ўзбекистон)

**МАРСИЯ-ЙЎҚЛОВ ШЕЪРЛАРИДА МЕДИТАТИВЛИК
ХУСУСИЯТИ**

(Абдулла Ориповнинг Миртемир ва Абдулла Қаҳҳорга бағишлаб ёзган марсия шеърлари асосида)

Аннотация. Мазкур мақолада йирик шоир Абдулла Ориповнинг устоз ижодкорлар Миртемир ва Абдулла Қаҳҳорга бағишлаб ёзилган марсия-йўқлов шеърлари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: марсия-йўқлов, Абдулла Орипов, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, медитатив лирика.

Ўзбек медитатив шеърлятида ягона шахс фожиаси талқини муҳим ўрин тутиши билан бирга, миллий, ижтимоий, умумбашарий муаммолар билан уйғун акс эттирилганига гувоҳ бўламиз. Айниқса бу борада А. Орипов ижодида ёрқин намуналарни учратишимиз мумкин.

Шоирнинг Миртемир домлага бағишланган шеъри бундай асарлари ичида ўзининг самимийлиги, ичкилиги, трагик пафоснинг шеър мазмуни ва оҳангига сингдириб юборилгани билан диққатга сазовор.

Етакчи хусусияти самимийлик ва соғинч бўлган шеърларда, бизнингча, композицион, структур тузилишнинг ўзидаёқ медитативлик яққол намоён бўлади. Чуқур мушоҳада, ботиний изтироб ва армон оҳангини лирик ифодалашда композиция, структура ҳам бирдек хизмат қилади. В.М.Жирмунскийнинг ёзишича, “Лирик композицияда... ритм ва синтактиклик лирик композициянинг энг муҳим, белгиловчи омили бўлиб ҳисобланади”⁵⁵⁶. Айни пайтда: “Ҳар қандай нутқий материал муайян кетма-кетликда муайян мисраларда жойлашади. Бундай жойлашиш эса ижодкор ғоясини ифодалашга хизмат қилади” (Таъкид бизники. Г.Э.)⁵⁵⁷. Маълум бўляптики, сўз ва сўз орқали ифодаланган ҳиссий материалнинг шоир ғоясини ифодалашга хизмат қиладиган, ўқувчи ҳис-сезгиларига таъсир ўтказадиган тартибда жойлашуви фақат ижодкор маҳорати ва ижодий нияти билан боғлиқ эмас. Объект ҳақидаги чуқур медитатив мушоҳада, воқеа рецепцияси

⁵⁵⁶ Жирмунский В.М. Композиция лирических стихотворений /Теория стиха китобида. – Ленинград: Сов.писатель, 1975. – С. 433.

⁵⁵⁷ Шу китоб. – Б. 435.

жараёнидаги пафос, объект-шахсга нисбатан меҳр-муҳаббат, армоннинг мавжудлиги шеърнинг қурилиш жиҳатларини белгилашда муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, шоирнинг “Устоз Миртемир хотирасига” дея изоҳланган “Карвон” шеъри марсия-йўқлов руҳидаги бошқа шеърларидан композициясига кўра кескин фарқ қилади. А.Орипов ўзининг қатор суҳбатларида, илмий-танқидий эсселарида, эътироф ва тарихий хотираларида Миртемир домлани ўзгача меҳр билан тилга олиши шундан далолат беради⁵⁵⁸.

“Карвон” шеърининг композицион қурилиши, қофияланиш тизими тамомила ўзгача. Шоир бу тарздаги лирик композиция шаклига камдан кам ҳолларда мурожаат қилади. Хотира шеърларида эса фақат Миртемирга бағишланган шеъридагина шу шаклни қўллаган. Шеърда бундай ўзгача композицион тизимнинг қўлланилиши ундаги ғоя ва мазмун билан уйғунликда сентиментал пафосни юзага келтирган. Оҳанг ва мазмунда йиғи, изтироб, армон фоизини кучайтириб келароқ, шеър самимиятини оширган.

*Сизга ташланмади оҳ не-не зотлар,
Улар ҳар мўминга ташланар эди.
Ташланмаса кўнгли ғашланар эди,
Улар пучак жонлар, аҳли бедодлар.*

Кўриняптики, шеър а-б-б-а тарзида қофияланган. Бундай қофияланиш шеърдаги ички оҳангдорлик, руҳий изтироб, армон, мазмун тугаллигининг уйғун ифодаланишига олиб келган. Биринчи банддаги устозга ташланган “пучак жонлар”, “аҳли бедодлар”нинг реал прототиплари бор. Улар йирик халқ шоири Миртемир биографиясининг қора нуқталари бўлиб, истеъдодсиз, ғаламис, ҳасадчи “ижодкорлар” эди. Шоир биринчи сатрдаги “ташланган зотлар” ҳақидаги хабаридан уларнинг аниқлаштирилган таърифи берилган тўртинчи сатрга ўтар экан, ўртадаги икки сатрни қофиялайди. Бунда “ташланар эди”, “ғашланар эди” каби қўш қофиядан фойдаланади. Тўртлик бандда икки сатр ўртасида қофиядош, бунинг устига қўш қофиянинг келиши шеърдаги сентименталликни ва лирик психологизмни оширган. Миртемирга ташланган ўша “зотлар”нинг шўро замонининг маддоҳлари сифатида ижтимоий сафнинг олдида чиқиб олганлари, шу боисдан “ҳар кимсага ташланишлари”ни айтиш билан А.Орипов шоирнинг кушандалари қандай хоинона мавқени

⁵⁵⁸ Қаранг: Орипов А. Эҳтиёж фарзанди. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1989.

эгаллаганларини таъкидлайди. Иккинчи ички сатрда эса бундай манфур ижтимоий фаолиятнинг фақат ташқи жиҳатдан эмас, шахсий психологик жиҳатдан ҳам ўз-ўзича содир бўлмаганига урғу беради. Ўқувчи онгида “Ташланмаса кўнгли ғашланадиган” зотлар қандай одам бўлди, деган мушоҳада уйғотади. Демак, бу иллат ижтимоий миссия ёки давр сиёсати билангина боғлиқ ҳолат эмас. Соф индивидуал-психологик ҳолат ҳамдир. Зотан, уларнинг ўзлари истеъдодсиз. Истеъдодсизликлари сабаб Миртемирдек улкан шоирларни кўра олмайдилар. Фақат кўра олмаслик, ҳасадгина инсоннинг ўзгаларни ранжитишни касб қилиб олишларига олиб келади. А.Ориповнинг ўзи ҳам бундай “зотлар” дан ҳаёти давомида кўп жабр кўрган. Устози ҳолатини чуқур англаши, ҳис этиши, уни йўқлаш асносида ўз дардига ҳам йиғлаш оҳангларини шеърга сингдириб юборишига сабаб ҳам аслида шу деб ўйлаймиз. Шоир томонидан кейинчалик ёзилган “Ранжком” асари мана шундай ҳолат ва изтиробларнинг мевасидир.

Кейинги банддан эътиборан бевосита шоирнинг шахсий, ижодий, ижтимоий, руҳий-маънавий фазилатлари бериладики, биринчи банддаги ҳолатнинг объектив сабаблари аён бўла бошлайди:

*Жиндаккина нозик феълингиз билан
Сокин бир кўнғироқ чалиб ўтдингиз.
Ёруғлик кунларни бедор кутдингиз,
Дардлашдингиз фақат элингиз билан.⁵⁵⁹*

Давр сиёсатининг югурдаклари, жаллодлари томонидан бўлган зуғумларга қарамасдан Миртемир домла ўз инсоний фазилатларини бой бермаган. Тухматлар, тазйиқлар, қамоқ, доимий таҳдид у инсоннинг “нозик феъли”га раҳна сола олмаган. Сабр-матонатини, иродасини бука олмаган. Сабабки шоирнинг суянадиган улкан асоси – халқ деб номланувчи тоғи бор. Унинг шеърлари моҳияти билан халқона бўлиши билан бирга, шу халқ тарихи, турмуш тарзи билан бирикиб кетган эди: “Дардлашдингиз фақат элингиз билан...” Хокисор, истеъдодли, меҳнаткаш фарзандини элсевар, шоирга таскин берган, уни “қалам деҳқони”га айлантирган шу миллат эди.

Фақат шугина эмас. Шоирнинг истеъдоди ҳақиқий адабиёт аҳли, сафдошлар, маслакдошлар томонидан қадрланган:

*Не-не ўлкаларнинг не даҳолари
Сиз боис ўзбекча сўйлаган эди.*

⁵⁵⁹ Орипов А. Кўрсатилган китоб. 2019. – Б. 288.

*Сизнинг лафзингизда қуйлаган эди,
Кошғарийдан қолган тил садолари...*⁵⁶⁰

Аммо армон шундаки, бу дунё азоб-уқубат билан ҳам, шодлигу маишат билан ҳам барибир ўтиб кетаверади. Яхши одамнинг, талантли шоирнинг, машхур ва даҳо шахсиятнинг мана шундай майда кимсалар ёмонликларидан зада кўнгил билан бу дунёни тарк этиши лирик қаҳрамонни оғир изтиробга солади. Умр фалсафасининг бу қадар шафқатсиз мезонлари олдида ожиз устоз олдида масъум бир хижолат, инжа бир ачиниш туйғуларини уйғотади муаллиф қалбида. Давроннинг “югуриклиги” ҳақидаги медитатив мушоҳадага олиб келади:

*Шеърингиз учқуру ўзингиз карвон,
Манзилга шошилмай келар эдингиз.
Оҳ, устоз, ҳолбуки билар эдингиз –
Югурик даврондир асли бу даврон...*⁵⁶¹

Шеърдаги сентиментал пафос, марсиявийлик руҳи охирги сатрларда кульминацион даражага кўтарилади. Миртемир армони лирик мен, шеър муаллифи, халқимизнинг мангу йиғиси, минг йиллик армону орзулари билан тутшиб кетади. Айниқса, охирги сатрда балқ урган армон руҳи шеърнинг индивидуал мушоҳада, дард, медитатив талқин намунаси экани ҳақидаги хулосага олиб келади:

*Во дариғ, мана шу сатрларни ҳам
Ёзсам бўлмасмиди сиз тирик чоғда*⁵⁶².

Шоирнинг Абдулла Қаҳҳорга бағишланган “Йўллар ортимизда қолар эдилар” деб бошланувчи шеърида ҳам “Карвон” шеърига ҳамоханглик, семантик яқинлик бор. Агарда олдинги шеърдаги “Карвон” сарлавҳаси, “сокин кўнғироқ” ташбеҳи, вақт ва давроннинг “югуриклиги” ҳақидаги фалсафий фикрлар шеърга улкан фалсафий саёҳат манзарасини берса, Абдулла Қаҳҳорга бағишланган шеърда туйғулар кечими бевосита йўлда содир бўлади. Аммо шоир бу билан йўл манзаралари воситасида саёҳат таассуротларини эмас, балки бағишлов объекти – Қаҳҳорнинг шахсияти, унга нисбатан ўз муносабатини баён қилади. “Тоғлар нега юксак” десам, дедилар: - “Бу йўллардан ўтган Абдулла Қаҳҳор” деган қайтариловчи сатрлар орқали ўз туйғуларини реллаштиради. Ўлик тарихий воқелик, замон ҳамда маконни жон-

⁵⁶⁰ Орипов А. Кўрсатилган китоб. – Б. 288.

⁵⁶¹ Орипов А. Кўрсатилган китоб. 2019. – Б. 288.

⁵⁶² Орипов А. Шу асар, шу саҳифа.

лантиради. Айни пайтда шахс ва жамиятга ўзининг индивидуал муносабатини ҳам ифодалаб кетади.

Демак, конкрет инсон ўлимига бағишланган шеър, реал воқеага қаратилган бўлса ҳам унда медитатив лирикага хос шахснинг ижтимоийлашуви, мантиқ ва ҳиссий идрок уйғунлиги, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги ҳиссий-экспрессив мулоҳазалар юзага қалқиб чиққан. Бунга, албатта, мавзунинг инсон ҳаётидаги энг ўйлан-тирадиган, кўзни очишга ундайдиган, ўтмиш хотирасига назар ташлашга мажбур қиладиган ўлим ҳақида экани муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам марсия, элегия типидagi шеърий асарлар медитатив лириканинг ўзига хос намунаси ҳисобланади.

Ҳамид МИРЗАЕВ,

*Навоий давлат педагогика институти
Рус тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

МИЛЛИЙ РУҲ ВА СОНЕТ ЖАНРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек адабиётидаги лирик жанрлар ранг баранглигига аҳамият қаратилган. Сонет жанрининг дунё адабиётида тараққий этиши, ўзбек шеъриятида бу шаклнинг тутган ўрни, сонетнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор берилган. Р.Парфи, Фахриёр, Б. Бойқобилов сингари машҳур шоирларнинг бу жанрда ёзган ижод намуналари шарҳланган. Фахриёрнинг ўзгача услубда ёзилган “Излам” шеърий тўпламидаги сонетлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: сонет, жанр, шакл, мазмун, миллий рух, пейзаж, соя, мезон, талқин.

Ўзбек адабиётида лирик жанрлар ранг баранглиги XX асрда яққол кўзга ташланади. Айниқса, шу асрнинг 90-йиллар даврига назар ташланганида адабиётимизга камарбаста бўладиган янги авлод ижодкорларининг кириб келганлигини кўриш мумкин. Яна ҳам очиқроқ айтганда улар мустақил Ўзбекистоннинг озод авлодига мансуб ижодкорлар эди. Айнан ана шу мезондан қараганда ҳам изланишлар миқёси янада кенгайгандек, янада теранлашгандек.

Адабиётимизда жанрлар хилма-хиллиги ҳақида тўхталганда, албатта сонет жанри ҳақида гапириш лозим. Чунки бу жанр нисбатан адабиётимизда янги бўлсада, сонетда яхшигина тажриба тўпланиди. Европа шеъриятида сонет жанрида Ф. Петрарка, Данте (Италия), П. Ронсар (Франция), В. Шекспир (Англия), И. Гёте (Германия) каби буюк даҳолар ижод қилишган. Улар томонидан сонетнинг нодир намуналари яратилган. Рус адабиётида ҳам сонет жанрида ижод қилган шоирлар жумласига А. Пушкин, Ю. Лермонтов, А. Блок, А. Фет, В. Брюсов, А. Ахматоваларни киритиш мумкин. Ушбу рус адабиётининг мумтоз вакилларига назар ташлаганда улар турли авлод вакиллари эканлигини кўриш мумкин. Биз бу ерда сонет жанрининг назарий асослари ҳақида тўхталишни лозим топмаймиз, албатта. Фақатгина шунга тўхталиш лозимки, ҳар доим тўрт мисрали ёхуд икки мисрали байт шаклидаги шеъриятга ўрганган китобхонда тўртликдан сўнг сонетга хос икки учликнинг келиши узук-юлуқликни вужудга келтиргандек бўлади. Аммо ижодкорнинг маҳорати шундаки, худди шу узук-юлуқлик замирида фикр теранлиги балқиб чиққандек бўлади.

Ўзбек адабиётида бу жанрга биринчи бўлиб қўл урган ижодкорлардан бири Боту ва Усмон Носир бўлган. Шукрулло, Рамз Бобожон ижодида ҳам сонет намуналарини кўриш мумкин. Лекин Барот Бойқобиловни ўзбек адабиётида сонет жанрида баракали ижод қилган шоир сифатида алоҳида эътироф этиш лозим. Уни ҳақли равишда ўзбек адабиётида сонет жанрида алоҳида мактаб яратган ижодкор деб қараш ўринли бўлади.

Сонет жанри ўзбек адабиётида тадрижий ривожланиб келмоқда. Шу миқёсдан қаралганда Рауф Парфи шеъриятида сонет жанри янада гўзал тарзда юз очди дейиш мумкин. Айниқса Рауф Парфининг миллий-тарихий ва руҳий-маънавий мавзулардаги сонетлари адабиётимизнинг энг гўзал намуналари бўлиб қолди.

Ўзбек адабиётига ўзгача руҳ билан кириб келган шоирлардан бири Фахриёр ижодида ҳам сонет жанри алоҳида ўрин тутати. Агар Фахриёр ижодини кузатиб келаётган бўлсангиз, унинг ҳеч ким юрмаган йўллардан юришга уриниши, сўз қудратини намоён этишга хос изланишлари, ҳар бир сўз устига юклаётган маъно, энг асосийси шакл ва мазмун уйғунлигини намоён этиш сари бўлаётган интилишлар муаллифнинг ижодий ниятлари юксаклигини кўрсатади. Албатта, юксаклик қанчалик ҳаволанмасин ҳеч қачон шу муқаддас миллий заминдан узилмаслиги лозим ва шарт.

Фахриёр шу кунга қадар бир неча шеърӣ тўпламларини китобхонлар ҳукмига ҳавола этди. Гарчи Фахриёрнинг янгича йўналишга хос шеърлари ҳақида узоқроқ тўхталиш мумкин. Қаранг, уларнинг номланишида ҳам ўзига хослик бор: “Аёлғу”, “Излам”... Лекин биз бу ерда шоирнинг сонетлари ҳақида фикр юри-тар эканмиз, кузатишларимизни шундай шарҳлаймиз.

Фақат улардаги фалсафӣ оҳангни идрок қилиш муҳим. Чунки бу шеърлар осонгина тушунилиб, осонгина унутилиб кетади-ган шеърлар эмас. Бу шеърлар мутолаадан мушоҳадага чорлов-чи ва тафаккур кенгликларига олиб чиқувчи восита. Улардаги фалсафӣ талқинларни англаш лозим.

Оддийгина айтганда, соя нима? Соя предметнинг қуёш туш-ганда (қуёшга нисбатан) қарама-қарши томонда пайдо бўлади-ган шакли. Соянинг мавжудлиги нур билан боғлиқ. Нур бўлмаган жойда соя бўлмайди.

Лекин Фахриёр фавқулудда ўзига хос тасвир ясайдики, нур бўлмаса ҳам соя мавжуд. У кўз ёшларнинг сояси ва муаллақ, тўкилмайди, синмайди. Ҳа, бу соя қалбда қолган из. Уни ўчириб ҳам бўлмайди, сидириб ҳам бўлмайди.

Томиб бўлган кўз ёшларингнинг –
сояси муаллақ. Инмайди.

Ниқтагин, сиқтагин, урин минг,
Соя тўкилмайди, синмайди.

У тунларга кириб боради
муаллақ қўй, қадам-бақадам.

Кўтарилиб кетмас орадан,
Кўтарилиб кетса ҳам одам.

Соя шоир учун восита. Соя аслида хотира, армон. Юракда ту-бида яшаётган изтироб. Унутилмас хотира Шу юксак туйғулар инсонни бутун мавжудотдан устун қилади.

Нурсиз соя – кўз ёш сояси,
армон янглиғ у ҳам ўчмайди,
сояларни тунга ёясан.

Соя юлдуз бўлиб живирлар,
лекин юлдуз каби учмайди,
олис муҳаббатдан шивирлар⁵⁶³.

Олис муҳаббатнинг шивири қанчалик армонли бўлмасин, юракка шижоат беради. Шунинг учун ҳам бу соя ўчмайди.

⁵⁶³ Фахриёр. Излам. Кўзёш сояси (туркумидан). Тошкент: Академнашр NMM 2016, 18-бет.

Кўзёш кетар, соя кетмайди,
 соя – умидларнинг арвоҳи,
 арвоҳларнинг куни битмайди.

Умид ва руҳ инсон кўнглини ёритгувчи нур. Шоир соя тасвирида аслида нурни тасвирлайди. Юқорида айтганимиздек, Фахриёр шеърлари фалсафий талқинга йўл очиб беради.

Фахриёр шеъриятида янги топилма ва ташбеҳлар китобхон ҳайратини оширади. Адабиётшунос олим, профессор Қозоқбой Йўлдошев ўринли таъкидлаганидек: “Фахриёр лирикаси ўзбек тафаккури имкониятларини кўрсатиши жиҳатидан бетакрор ҳодисадир. Шоир шахси ҳам, унинг ижоди ҳам қайтарилмасдир. Фахриёр шеърияти ўзбекни янги интеллектуал-эстетик юксакликлар сари парвозга ундайди”⁵⁶⁴.

Шу нарса аниқки, бадий ижод сўз қудратини намойиш этиб, адабиёт мўъжиза сингари омманинг маънавий дунёсини бойитиб, маърифий юксалишга хизмат қилади. Адабиёт саккизинчи мўъжиза ўлароқ эътироф этилишининг сири эҳтимол шундадир. Буюк Чўлпон “Адабиёт яшаса – миллат яшайди” деган тўхтамга келишига айнан мана шу мезон орқали назар ташлаганлиги аниқ. Миллатнинг ойдин йўли адабиёт билан барқарор, унинг мангуликка дахлдорлиги сўз қудратининг боқийлиги билан баробардир. Бадий ижод маҳсули деганда ижодкорнинг қалб кўрини ўзида жо қилган бадий ижод намуналарини тушунамиз. Хоҳ у шеърият ёхуд насрий асар бўлсин ижодкор қалбининг акс-садоси сифатида дунёга келади.

Фахриёр сонетларида инсон қалбининг манзараларини, ҳолатларини тасвирлайди. Тасвирлаганда ҳам, кўнгилнинг туб-тубига турли ракурслардан назар ташлайди.

⁵⁶⁴ Йўлдошев Қ. Фахриёр. Излам. (Муқовада) Тошкент: Академнашр NMM 2016, 364-бет.

Насиба НОРОВА,*Бухоро давлат университети таянч докторанти*

ИЖОДКОРНИНГ БАДИЙ САНЪАТЛАРНИ ҚЎЛЛАШДАГИ МАҲОРАТИ (УСМОН ҚЎЧҚОР ЛИРИКАСИ МИСОЛИДА)

Аннотация. Мақолада ўзбек шеърятининг йирик вакилларида бири Усмон Қўчқор лирикасининг ўзига хослиги ва бунда бадий санъаталарни қўллашдаги маҳорати масалалари тадқиқ этилган, шоирнинг маҳорати мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: шоир, лирика, кўчма маъно, бадий санъат, истиора, ташбеҳ, тазод, талмех, тажнис, қора ранг, оқ ранг, халқ оғзаки ижоди, қиёқ, ўт, образ

Адабиётда сўзларни ўз ва кўчма маъноларида қўллаш бир қанча бадий санъатларни юзага келтиради. Истиора ўхшашлик асосида маъно кўчиши демак. Истиорада сўз ўз маъносидан чекиниб, кўчма маънода қўлланади, бу кўчиш эса нарсалар ҳодисалар ўртасидаги (предметнинг-предметга, белгининг-белгига, ҳаракатнинг-ҳаракатга) ўхшашлиги асосида юз беради. “Истиоранинг маъноси бир нарсани ориятга олишдир ва бу санъатнинг моҳияти шундан иборат,–деб ёзган Рашидиддин Ватвот,–ҳар сўзнинг ҳақиқий маъноси бўлиб, шоир...сўзни шу маъно нуқтаи назаридан нақл қилади ва бошқа бир ўринда ўша сўзни орият учун (бошқа маънода) ишлатади. Агар истиора табиий бўлса, сўзга гўзаллик бағишлайди”[1,78-80]

Бадий адабиётда энг кўп қўлланадиган санъатлардан бири бу истиорадир. Усмон Қўчқорнинг “Аксиз садолар” шеърӣ тўпламига кирган шеърларнинг аксарияти таркибида ҳам кўплаб истиораларни учратиш мумкин:

Фалакларда чақнаб турсин ўт,
Қалдироқлар қалдираб турсин.

Йўлларинга сувсепсин булут

Йўлларингни шамол супурсин [2,43].

Бу ўринда ўт сўзи осмонни ёритиб турган қуёш ёки ой маъносини ифодалаган. Адабиётшунос олима Лайло Шарипова ўт сўзининг бир нечта маъноларини қуйидагича ифодалайди: “Халқ қўшиқларида ҳам, ёзма шеърятда ҳам оловнинг барча турлари қўлланилади. Икки адабиётда ҳам олов образи, аввало, севги, оила, фарзанд маъносини баъзан бузғунчиликни англатади. Оғзаки шеърятда унинг маънодоши “ўт” ишлатилиб, бирикма ҳолида ишқ ўти тарзда ишлатилиши мумкин”[3,133]. Фалакда ўтнинг чақнаши, булутнинг сув сепиши, йўлларни супурги эмас

шамол супуриши ҳаракатнинг бошқа бир ҳаракатга кўчиши асосида пайдо бўлган.

Ижодкор деган хос мартаба йўқдир,
Ижод-қора меҳнат, аёвсиз меҳнат,
Истеъдод ижодни тутгувчи ўқдир,
Тағин сув-ҳаводек зарур ҳақиқат.[4,16]

“Ўзбек тилининг изоҳли” луғатида қора сўзининг ўндан ортиқ маънолари берилган. Шулардан кўчма маънода “қора сўзи – умуман салбий белгини, салбий белгига эгаликни, ёмон маъноларини англатган.” [5,381] “Навоий сабоғи”, “Бобур сабоғи”, “Қодирий сабоғи”, “Қаҳҳор сабоғи”, “Охирги сабоқ” деган туркум шеърлар орасидан олинган ушбу сатрларда белгининг бошқа бир белгига кўчиши асосида истиора санъати юзага келтирилган. Ҳар бир ижодкор учун ижод майдони машаққатлар қора меҳнатлар, аёвсиз меҳнатларга эгалигини айтаётган бўлса, бироқ бу машаққат-у меҳнатлар халқ маънавияти учун сув ва ҳаводек зарурлиги шу ўринда ажойиб ташбеҳларда ифодланган.

“Агар образ хиралаша бошласа, истиора йўққа чиқиши мумкин, лекин улар ўрнини кўпинча янги истиора эгаллайди. Чунки, “Шеър кенгайтирилган истиора”дир. Шу сабабдан ҳам шоир образдаги тасвир ва таъсирчанликни сусайтирмаслик учун ҳар бир мисранининг ўзида бир нечта истиоралардан фойдалангани ҳолда шеърдаги характер ҳамда ҳолатларни атрофлича изоҳлашга эришади”. [6,52]. Шоир ёзади: Ўнга боссанг –янтоқдир, Сўлинг қийоқ севгилим, Ёлғиз оёқ бу йўлда, Ёлғиз оёқ севгилим, Елкасида сочлари, Майда тароқ севгилим. Қийоғини ўргали, Топмас ўроқ севгилим.

Шеърда табиатнинг ҳар бир унсури табиий жонлантирилган. Тонг – эринчоқ, чунки туманлар ичида зўрға ёришади; қийоқ (ингичка, узун-узун, кескир баргли кўп йиллик ўт) йиғлайди – япроқлари тонгги шудрингларга ғарқ, чечаклар жилмайди – тонгги қуёш ёғдулари туфайли тонг сўлғинлигини йўқотади, гийоҳлар чўмилади – шамолда чўмилганлик ҳаракати билан тебранади. Буларнинг барчаси бир бўлиб, тонгнинг уйғониш палласи эканлигини англатади. Гийоҳларнинг шамолда чўмилиши эса жуда оҳори топилма. Зеро, майин тонгги шабадада тўлқинланиб ётган гийоҳлар чиндан ҳам денгизни эслатади. Шу ўринда юқорида айтганимиздек, қийоқнинг ингичка япроқлари, лирик қаҳрамон севгилисининг майда тарам сочларига қиёсланади.

У.Қўчқор шеърларида зид маъноли сўзларнинг ҳам ўзига хос қўлланганини кўриш мумкин. Бадий адабиётда бу тазод санъатини юзага келтиришини ҳаммамиз яхши биламиз. “Тазод (араб.қаршилантириш) – бир-бирига зид тушунчаларни ифода этувчи сўзларни маълум бир эстетик мақсадда бир-бирига боғлаб ишлатиш усули. Шайх Аҳмад Тарозий “тазодни” “Ал-мутаод” [7,380] деб номлагани ҳақида маълумотлар етиб келган. Бунинг ёрқин намуналарини қуйидаги мисраларда кўришимиз мумкин:

Навоийда неки сабоқ ўқидим,

Бу дунёда қаро недур, не оқ ўқидим.[4,13]

“Халқ кўшиқларида қора сифатлаши ҳам кенг қўлланилади. Маълумки, қора ранг жуда қадимдан ёвузлик, ўлим, дахшатлар, ер ости дунёси, омадсизлик, азоб-уқубат, бахтсизлик, беморлик, сеҳр-жоду, тун, қоронғулик, қалб сири, куч-қудрат, қўрқув ва ҳаяжон, яширин ва номаълум воқеа-ҳодисалар тимсоли сифатида идрок этиб келинган.Аммо қора ранг воситасида акс этган тимсолларда ҳам ижобий, ҳам салбий экспрессив бўёқдорлик ифодалаганини кузатиш мумкин” [8,178].

“Авесто”да оқ ранг- ёруғлик ва эзгулик тимсоли сифатида кўрсатилган. Шунингдек, ўзбек халқ мотам кўшиқларида оқ ранг ўлим ва йўқлик сифатида талқин қилинади ” [9,120]. Сўз мулкининг султони Ҳазрат Навоий қора рангни ижобий маънода талқин қиладилар. Адабиётшунос И.Ҳаққулов қора рангнинг ижобий сифатловчилик хусусиятларини Навоий ижоди мисолида ўрганар экан, қора рангнинг муқаддаслиги тушунчаси, “қадимдан, яъни турклардаги “Қорабош туғ”, “Сияхпўшлар” каби ушбу ранг билан боғлиқ эътиқодларда наъмоён бўлганлигини ва Аббосийлар халфасининг байроғи ҳам қора рангда бўлиб, бу ранг уларнинг хусусий ранги саналганлигини билдириб ўтади. Шунингдек, Навоий бу рангни – муборак ранг”[10,18] деганини таъкидлайди.

Навоийга бағишлаб ёзилган ушбу мисраларда: умри давомида ҳирс-у ҳавасга берилмагани, Самарқандга бориб илм ўрганганлиги, подшоҳ дўсти тортиқ қилган мартабалардан мағрурланиб кетмагани, туркий тил қудратини асарлари орқали намоён этганлиги оқ ва қора ранглар миқёсида изоҳланади. Мавлоно Жалолиддин Румий айтганларидек: “Ҳар бир ашё ўзининг зиди билан аён бўлади.” Демак, ушбу мисраларда оқ ва қора сўзлари тазод санъатини юзага келтиряпти. Юқоридаги фикрлардан

хулоса қиладиган бўлсак, оқ ва қора ранглар ҳамма вақт бир-бирига нисбатан анти позицияда қўлланавермайди. Бу рангларнинг ҳам ижобий, ҳам салбий маънолар англата олиши илмий тадқиқотлар орқали асослаб берилган.

Усмон Қўчқорнинг шеърлари ўқувчини ўйга толдиради, изтиробга солади, демак, маънавий оламини бойитади. Шоир шеъриятида оддий сўзлашувдаги халқона сўзлар адабий тил билан, юксак бадиий лексика билан ёнма-ён яшайди. У.Қўчқор ўз шеърларида ўзбек тилининг хилма-хил, кўпчиликнинг нигоҳи тушмаган имкониятларини намоиш эта олганини кўрсатади.

Адабиётлар рўйхати

1. Муродий Т. Истиора. //Ўзбек тили ва адабиёти- Тошкент,1972-йил, № 6, -Б.78-80.
2. Қўчқоров У. Аксиз садолар. – Тошкент:Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б.43.
3. Шарипова Л.Шеърят ва фолклор. Тошкент: Наврўз, 2019. – Б.133
4. Қўчқоров У. Оғир қарвон. – Тошкент:Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.16,13.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти. 2008. –274, 381-б.
6. Сабриддинов А. Ойбек шеърларида истиора ва образ //Ўзбек тили ва адабиёти.- Тошкент,1989-йил, № 5. –Б. 52.
- 7.Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.Т.: “Ўзбекистон”. 2002. – Б. 380
- 8.Рўзиева М. Ўзбек фолклорида ранг символикаси. Тошкент: – Фан , 2016. – Б.178.
- 9.Ўраева Д. Ўзбек мотам маросим фолклори.- Тошкент: Фан, 2004. – Б.120.
- 10.Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2001. № 3.-Б 18.

Komil QARSHIYEV,*Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi*
(Ўзбекистон)**SHE'RIYATDA MAKON VA ZAMON TASVIRI**
(Jamol Kamol, Rauf Parfi va Gabriyeli Keller she'rlari
misolida)

Annotatsiya: Maqolada lirik makon va zamon kategoriyasining badiiy belgi va asoslari epik va dramatik turdagi poetik xronotopdan farqlanishi Jamol Kamol, Rauf Parfi va Gabriyeli Keller she'rlari misolida o'rganilib, makon va zamon she'riyatda haqqoniylik va mantiqiylikni ta'minlovchi bosh mezon ekanligi ifoda etilgan.

Kalit so'zlar: xronotop, sujet, model, makon, zamon, fikr, tuyg'u, lirik, epik, dramatik tur.

Hayot haqiqati badiiy haqiqatga iste'dod egasi tomonidan aylantirilar ekan, undagi hodisalar (yashash, sevish, mehnat qilish, kurashish kabilar) ma'lum bir makon va zamonda ro'y beradi. Bu esa o'z navbatida har qanday insoniy xohish-istak amalga oshirilishi uchun vaqt sarflanishi, jarayonning sodir bo'lishini taqozo etadi. Mazkur voqelikning rivojlanib borishi makonni talab qiladi, negaki "makon va zamon tushunchalari rus olimi M. Baxtin ta'kidlaganidek, doimo bir-biri bilan uzviy bog'liq. Vaqt alomatlari makonda namoyon bo'lgani kabi makon zamon orqali tushuniladi, inkishof etiladi"⁵⁶⁵.

Deylik, muhabbat atalmish ulug'vor tuyg'uning asiri bo'lgan yosh yigit suyukli yorining hayotini saqlab qolish uchun boqiylik gulini inson qadami yetmagan xatarli tog'dan olib kelishi kerak. Bunda so'z san'atkori yigit obrazi orqali "sevgiga sodiqlik", "mardlik", "qahramonlik" kabi fazilatlarni kitobxonga ma'naviy o'rnak qilib ko'rsatadi. Ushbu voqea qaysi janrda bayon qilinishidan qat'i nazar yuqoridagi fazilatlarni ijodkor obraziga asar muqaddimasidayoq yuqtira olmaydi, chunki sodiq oshiq boqiylik guliga yetguncha, uni olib kelib suyuklisining hayotini xavfdan batamom xoli qilguncha, qanchadan qancha mashaqqatlarni boshidan kechirishi zarur. Shundagina oshiq yigit obrazida yuqoridagi fazilatlar bo'y ko'rsatadi. Bir tomonlama yondashilganda bu jarayon uchun makon va zamonning hech qanday aloqasi yo'qday tuyuladi. Ammo badiiylikning birinchi qonuni bo'lgan "hayotni buzmay, haqqoniy tasvirlash"ga bo'ysunilganda esa xronotop, ya'ni makon va zamonning aniq ifodalanishi talab etiladi. Shuning uchun hatto fantastik asarlarda ham xronotopning xayoliy modeli mavjud bo'ladi.

⁵⁶⁵ Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, 1975. 219-220 б.

boravergach, yoshligi “uzoda gullagan bahordek” xotiraga olinishi lirik maqomda tasvir etilgan. Shoir o‘tmishni xotirada jonli gavdalantirish uchun “pag’a-pag’a qor yog’ishi”, “dardining qordek sochilishi”, “bahorning yiroqlarda gullashi”, “bo’ylari ko’ksiga sanchilishi” kabi kichik-kichik voqealarni bir-biriga birlashtiradi. Qor, bahor obrazlariga olam-olam ma’no yuklaydi. Ularni mazmunan bir ipga tergandek, ekspressiv kayfiyat hosil qiladi.

“Badiiy matndagi vaqt (zamon) faqat yillar bilangina kifoyalanmaydi. Fasl, oy, hafta, kun-tun hatto daqiqa va soniyalar ham matnda o‘z badiiy vazifasiga ega”⁵⁶⁶. Ular asar mantiqiyligini ta’minlab, qaysi adabiy turda aks ettirilishidan qat’i nazar ma’lum makon (yoki mikromakon)da sujetni shakllantirib boradi. Yuqoridagi she’rda qor yog’ishi (qish) va bahorning kontrast usulida tasvirlanishidan lirik zamon ifoda etilgan. Mazkur asarda zamon bahor yoki qish emas, balki lirik qahramonning umridir. Ular majoziy ma’no tashib, obrazli fikrlashni keltirib chiqargan. She’rning semantik markazida lirik qahramonning umr sarhisobi yotibdi. “Qish” va “bahor” fasllarga oid bo’lgan sujet halqachalari mazkur ziddiyatli kayfiyatni namoyon qilishga yordam beradi. Asarda zamonga oid elementlar tilga olingan, lekin makon tushunchasini ifodalovchi unsurlar qalamga olinmagan bo’lsa ham, u lirik qahramonning holati va kayfiyatidan kelib chiqib ona sayyora ekanligi anglashiladi, his qilinadi. Negaki har qanday zamon ma’lum makonda sodir bo’ladi.

Lirik turdagi makon va zamon kategoriyasi boshqa turlarga nisbatan farqliroq, she’rda voqea emas, balki lirik qahramonning oniy kayfiyati tasvir etilar ekan, birlamchi va ikkilamchi makonni mavjudligi oydinlashadi. Bu lirik turga mansub bo’lgan qonuniyatdir. Lirikada birlamchi makon – qalb, ikkilamchi makon – butun borliq. Negaki iztirob, tuyg’u, kechinma qalbd sodir bo’ladi. Qalb egasining olamda mavjudligi esa, borliq (yoki lirik qahramon vatani)ni lirik makon darajasiga ko’taradi. Lirik zamon ham juda katta ijtimoiy davrni qamrab olishi mumkin. Masalan, germaniyalik shoira Gabriyeli Kellerning “Ibtido va intiho” she’ri misolida buni ko’rish mumkin:

*Quyosh-u oy, yulduzli osmon,
Milliard yillab chayqalgan ummon.
Go’dak qalbi shabnamdek toza,
Hayot nomli sirli darvoza.
Kulib kutib, yig’lab kuzatib,*

⁵⁶⁶ Тўйчиев А. Ҳикояда макон ва замон тасвири. Тил ва адабиёти таълими. 2009 йил 11с он 33 б

*Goh gul tutib, goh toshlar otib,
Shunday yashar...ibtidodan intihoga qadar*⁵⁶⁷.

Shoira she'rxonning ko'z o'ngida borliq haqidagi tassavvurni jonli gavalantirish maqsadida quyosh, oy, yulduzli osmon, chayqalib turgan ummon obrazlaridan foydalangan va insonning shabnamdek toza qalb bilan dunyoga kelishi, kulib qarshi olinishi, umri davomida unga goh gullar tutilishi, gohida esa toshlar otilishi muqarrarligini va, nihoyat, yig'lab kuzatib qo'yilishini mohirona lirik chizgilarda ifodalagan. Bu she'rning lirik qahramoni umumlashma darajadagi shaxs, ya'ni butun ba'ni bashar hisoblanadi. Shuning uchun ham bu she'rning ibtido va intiho qadar bo'lgan lirik zamoni juda katta davrni o'z ichiga qamrab olgan. She'rda faqat germaniyalik shaxs emas, butun bashariyatning umri aks ettirilishi badiiy adabiyotning ommaviylik xususiyatini namoyon qilish bilan birga zamonning cheksizligini ham ko'rsatadi. Lirik makon ham birorta mamlakat yoki shahar emas, balki butun dunyo hisoblanadi. Chunki she'rda umumbashariylik mavjud.

Vaqt birliklarida o'lchanmagan zamonni ham lirikada shoir qisqa satrlarda aks ettirishi mumkin. Buni O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamolning "Sen bugun uzgan bu yaproq" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida ko'rishimiz mumkin:

*Sen bugun uzgan bu yaproq kecha bir tuproq edi,
Sen bugun bosgan bu tuproq kecha gul-yaproq edi,
Sen-ku tinglarsan bu so'zni "Bir gapiy" deb tong aro
Dilda oh erdi-yu oqshom labda bir titroq edi.*

Ushbu misralarda "bugun", "kecha", "tong", "oqshom" so'zlari zamon unsurlarini shakllantirgan, ammo "yaproq"ning "tuproq"qa aylanishini va yana "tuproq"ning "yaproq" bo'lib "bugun"ni qarshi olishida juda keng miqyosdagi vaqt sarfi, tabiatning dialektik qonuniyati yotibdi. Keyingi misrada "tong aro Bir gapiy" deb turgan go'dak timsolida esa yuqoridagi gul va tuproq obrazlaridagi hayot qonuniyatlarini inson va tuproq timsollari orqali anglash mumkin. Oydinlashadiki, ushbu misradagi zamon - ibtidodan bugungacha bo'lgan cheksiz vaqt, makon esa era va asrlarni qaritgan dunyo.

"Fikr tug'ilarkan, ruhni o'z-o'zidan hech qanday to'siq bilmay vaqt va makon cheksizliklari sari ozod ergashtirib ketaveradi", - degan edi qirg'iz xalqining buyuk adibi Ch. Aytmatov. Aynan bu jumalalarda shoirlarga xos jununlik topib aytilgan. Negaki ijodkor ongida tug'ilgan fikr uning tuyg'u va kechinmalarini makon va zamonlar o'sha uzoq-

⁵⁶⁷ Келлер Г. Ибтидо ва интихо. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004 йил 2 апрель 4 – 5 б

uzoqlarga eltadi. Tasavvurida vujudga kelajak asarini butun shakl-u tamoyilini hosil qiladi va kutilmagan lirik chizgilarni bunyod etadi. Masalan, R. Parfi bir she'rida:

*Uyqumning daryosida cho'mildim,
Yotaman uyquning sahrosida,
Men qanday bolaman.*

Balo – men, -

deya hazin bir oniy holatni misralarda jilolantiradi. Bu she'rdagi "uyqu sahrosi, daryosi" badiiy xronotopning shoir tasavvurida vujudga kelgan xayoliy modelini kuzatish mumkin.

Xullas, boshqa adabiy turlar kabi lirikada ham makon va zamon tasviri asarning haqqoniyligini, hayotiyeligini ta'minlaydi. Sherxon ko'z ongida poetik manzarani aniq va yorqin gavdalanishiga xizmat qiladi. Lirik qahramonning voqelikka bo'lgan munosabatini aniq rakurslarda ifodalanishini ta'minlaydi. Epik va dramatik turlardagi obrazlar sujetning harakatlanishini ta'minlasa, lirikadagi obrazlar tuyg'ularni harakatlantiradi va shu orqali qalblarni larzaga soladi. Bunda badiiy xronotop mantiqiy tayanch vazifasini bajaradi.

Гўзал ЗОЙИРОВА,
мустақил тадқиқотчи
(Ўзбекистон)

ШОИРНИНГ МУХАММАС ЯРАТИШДАГИ ЎЗИГА ХОС МАҲОРАТИ ХУСУСИДА

Аннотация: Мақолада бухоролик истеъдодли шоир ва мутаржим Самандар Воҳидовнинг Алишер Навоий ғазалларига боғлаган мухаммаслари таҳлил қилинган ва шоирнинг бу борадаги ўзига хосликлари, маҳорати кўрсатилган.

Калит сўзлар: анъана, ғазал, мухаммас, мусамман, қофия, вазн, маҳорат.

Алишер Навоий ижоди асрлар оша ҳар бир давр ижодкори учун улкан сабоқ мактаби вазифасини ўтаб келмоқда. Ҳеч бир даврда унинг асарларига мурожаат этмаган, ундан илҳом олмаган, унга ихлосманд бўлмаган ижодкорнинг ўзи йўқ. Чунки туркий халқлар адабиёти марказида турган бу сиймонинг асарларидан уфуриб турган тасаввуфий, илмий, маданий, диний, сиёсий билимлар ўта кучли тафаккур ғоялари билан йўғрилган.

Шу сабаб ҳам ҳар қандай давр кишиларини, айниқса, ижод олами вакиллари ўзига эргаштира олади. Бу ҳаммаслаклик жиҳатларини биз айнан унинг ижоди бошланган даврдан бошлаб, то шу бугунгача яратилиб келинаётган аксарият асарларда кўришимиз мумкин. Фикримизни Бухоро адабий муҳити вакили истеъдодли шоир ва мутаржим С.Воҳидовнинг мухаммаслари мисолида исботлашга ҳаракат қиламиз.

Бу йўналишда ҳам буюк шоирнинг ўзи нодир мухаммас намуналарини яратган. Айтиб ўтиш керакки, Алишер Навоий бутун ижоди мобайнида татаббуъ ва ўхшатмалар билан бир қаторда 10 та мухаммас, 5 та мусаддас, 1 та мусамман ёзган⁵⁶⁸. Алишер Навоий бошлаб берган бу мусамматчилик анъанаси ҳар бир ижодий давр вакиллари ижодида ўзига хос йўсинда давом этмоқда.

Ҳазалнинг ҳар бир байти олдидан қўшимча уч мисра келтириш орқали вужудга келадиган тахмис-мухаммасларни ёза олиш ижодкордан жуда катта маҳорат, теран мушоҳада талаб қилади, албатта. Чунки ҳазалнинг қофия, оҳанг, вазн талабини сақлаш билан бирга, ундан-да муҳим бўлган, ҳазалнинг ғоявий-бадий хусусиятини ўзига хос усулда шакллантириш талаби туради. Айнан шу охириги жиҳати, ҳазаллар учун таржимон вазифасини ўтайди. Яъни, тахмис-мухаммаслар орқали давр китобхонига ҳазалдан англамаган тушунчаларни, мухаммас муаллифлари ўз дунёқараши, тафаккур доираси нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда кенгроқ баён этадилар. С.Воҳидов Алишер Навоий ҳазалларини ана шундай чуқур мулоҳаза ва мушоҳада этган ҳолда уларга тахмис-мухаммаслар боғлаган. Аммо шоир Алишер Навоий ҳазалларига тахмис-мухаммаслар битишга жазм қилгунига қадар “Ватан”, “Онажон”, “Абад машҳур Бухорийлар”, “Наврўз”, “Бихамдиллоҳ Навоий бор” сингари табъихуд-мустақил мухаммаслар ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Ўлим уйқусига бориб...”, “Қайси бир озорин айттай...” ҳазалларига, Ҳайратнинг “Интизорман, гул либосли ёр мени...” ҳазалига ва ўз замондоши Жамол Камолнинг “Баҳор равшан қуёшни...” деб бошланувчи ҳазалларига мухаммаслар битган.

С. Воҳидовнинг мумтоз адабиётга хос гўзал бадий топилмаларга бой мухаммаслар битишига қаламини кескир қилган яна бир жиҳат, бу унинг таржималаридир. Адиб форсий тилда ижод қилган 31 нафар бухоролик ижодкорларнинг ҳазалларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган. Улардан

⁵⁶⁸ С.Воҳидов. Бу боғда баҳра боқийдур.-Бухоро,2011. - 3 бет.

Шоҳиннинг (XIX аср) “Бу даҳрда бунча кўп...”, “Кеча келгай эрди ишва...” деб бошланувчи мусаддаслари, Мирзо Сомий Бўстонийнинг (1837-1908) “Ҳар кимки бу оламда...”, Саҳбонинг “Юзингни айладинг мендин...”, Сўфийнинг “Хушхиромим, жилвалар этдинг...” мусаммат турлари айни мухаммаслари учун дебоча бўлди. Кўриниб турганидек, С.Воҳидов Алишер Навоий ғазалларига мухаммаслар битишда етарли тажриба тўплаганидан сўнггина қўл урган. Хусусан, у “Ғаройиб ус-сиғар” даги 1-, 87-, 133-, 168-, 201-, 310-, 370-, 384, 561-, 620-; “Наводир уш-шабоб” даги 29-, 45-, 114-, 124-, 163-, 233-, 269-, 600-, 632-, 639-; “Бадое ул-васат” даги 1-, 32-, 123-, 149-, 177-, 238-, 309-, 494-, 605-, 621-; “Фавойид ул-кибар” дан эса 37-, 187-, 226-, 236-, 238-, 254-, 319-, 381-, 398-, 411-, 420-, 428-, 436-, 438-, 460-, 469-, 540-, 591-, 620-, 635- рақамли ғазалларига тўлалигича тахмис-мухаммаслар ёзди ва уларни жамлаб, “Бу боғда баҳра боқийдур” номи остида китобхонларга ҳавола этди. Беназир шоирнинг элликта ғазалига битилган мухаммаслар жамланган бу китоб муаллифнинг “Биҳамдиллоҳ Навоий бор” номли мустақил мухаммаси билан бошланади ва унда шоир Навоий ижодига нақадар ихлоси баланд эканлигини, умид билан мухаммаслар битганлигини қуйидагича баён қилади.

Мен ҳам Устоз яратган шу чаман кунжида бир хасмен,
Нечун беҳуш дема, шеър шавқидин сархуш-у сармастмен,
Шу сармастлиқ аро битдим анга неча МУХАММАС мен,
Агар нуқсони беҳаддур, Самандар, навмид эрмасмен,
Ки, атфол деб, гуноҳим тутғали маъзур Навоий бор⁵⁶⁹.

С.Воҳидовнинг минг истиҳола билан бу ишга қўл ургани, аммо Навоийнинг ҳар бир сатридан сархуш бўлишдан-да, ўзини тия олмаётганлиги юқоридаги банддан яққол кўриниб турибди. Шоир мухаммасларининг ўзига хос жиҳатларидан бири шуки, у Навоий ғазалининг ҳеч бир байтини ташлаб ўтмайди. Масалан, Муҳаммад Ҳасан Мутриб ҳазрат Навоийнинг “Гул керакмасдур манга мажлисда саҳбо бўлмаса, Найлайин саҳбони бир гул мажлисоро бўлмаса” шоҳбайтли ғазалига мухаммас битишда, тўққиз байтдан иборат ғазалнинг олтинчи ва еттинчи байтларини тушириб қолдириб, 7 байтига мухаммас боғлаган. Бу, албатта, мухаммас ёзиш шартларига номувофиқ эмас. Аммо шундай бўлса-да, Самандар Воҳидов уларни тўлиқ ифода этишни ўз бурчи деб билади. Навоий хуш кўрган якпора ғазалларни пароканда этишни хоҳламайди.

⁵⁶⁹ С.Воҳидов. Бу боғда баҳра боқийдур.-Бухоро, 2011. - 14 бет.

Навоий ўз мухаммасларида бадий санъатларга катта эътибор қаратган, уларни ўз мақсадига мос тарзда маҳорат билан қўллаган. Хусусан, “Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай” мисраси билан бошланувчи ғазали бошда оёқ тазод санъати асосида ёзилган. С.Воҳидов ҳам шу анъанани давом эттирганини кўришимиз мумкин.

Кимки элга яхшилиқни ўзга аврод айлагай,
Ал унутгон бир ғариб ҳолинг сўраб ёд айлагай,
Ё адашгон кимсани ҳақ роҳга иршод айлагай,
“Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлагай”⁵⁷⁰.

Агар А.Навоий “кўнгли бузуғ - шод”, “вайрон-обод” сўзларини қаршилантирган бўлса, С.Воҳидов “унутгон – ёд айлагай”, “адашгон – ҳақ роҳга иршод айлагай” сўзларини ўзаро зидлаб, асосий байт билан ҳамоҳанглик ҳосил қила олган. Бу хусусиятни мухаммаснинг охиригача кузатишимиз мумкин.

Тахмис - мухаммас битишнинг яна бир қонуниятига кўра, мабодо радифи бўлса, уни ҳам айнан сақлаган ҳолда уч мисра кўшилади ва ғазалнинг ҳар бир байти банд даражасига кўтарилади. Қофияланиш ҳам шунга мувофиқ – радифдан олдин қофияли сўз келтирилади. С.Воҳидовнинг Навоий ғазалларига битган мухаммасларининг яна бир ўзига хос жиҳати шуки, мухаммас боғланаётган ғазалда радиф қўлланилмаган бўлса-да, шоир ўз мухаммасларининг айрим бандларини радифлар билан якунлайди. Жумладан, “Қайғудин кўнглим ториқмиштур, кўнгулдин қайғу ҳам” сатри билан бошланувчи етти байтли ғазалининг олтинчи байтига битилган мухаммас бандида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин.

Ёр вафоси туш каби ёлғон эмиш, эй аҳли ишқ,
Ёр жафоси ғарқ этар уммон эмиш, эй аҳли ишқ,
Ибтидоси гарчи хуш даврон эмиш, эй аҳли ишқ,
“Интиҳоси ишқнинг ҳижрон эмиш, эй аҳли ишқ,
Васл даврони аро мағрур бўлманг асру ҳам”⁵⁷¹.

Мухаммасдан Навоийгагина тегишли бўлган байтларини ўқисангиз, ёр висолига интизор ошиқнинг дард-у ситамлари юксак бадийят билан ифода этилаётганлигининг, шу билан бирга мақтаъдан олдинги байтда лирик қаҳрамоннинг “эй аҳли ишқ” дея мурожаати – насиҳати баён қилинганлигини кўрамыз. Шунини

⁵⁷⁰ С.Воҳидов. Бу боғда баҳра боқийдур.-Бухоро,2011. - 52 бет.

⁵⁷¹ С.Воҳидов. Бу боғда баҳра боқийдур.-Бухоро,2011. - 69 бет.

таъкидлаш керакки, бу қўшмисра ғазалдаги бегона байт ҳисобланади. Албатта, шоир олдинги байтлардаги маъно-мантиқдан келиб чиқиб, нисбатан кутилмаган, насихатомиз фикрни илгари сурмоқда. С. Воҳидовнинг айнан мана шу мурожатни - ундалмани радиф сифатида қўллаши эса мухаммаснинг таъсир кучини янада оширган. Ғазал муаллифига эргашган ҳолда ажойиб ташбеҳ ва қаршилантириш ҳосил қила олганлиги ҳам мухаммаснависнинг ғазал моҳиятини чуқур англаганлиги ва ундан кучли завқ ола билганлигини кўрсатади. Бу сўз санъатларини ҳар икки муаллиф мисралари ўртасида боғлиқликда ифодаланганлиги ҳам мухаммаснависнинг маҳорат ва масъулият билан ижод қилганлигидан далолат беради. Юқоридаги бандда С.Воҳидов “ибтидо” сўзини қўллаб Навоий ғазалидаги “интиҳо” сўзининг келиши орқали мазмуний кетма- кетликка эриша олган. Ғазалнинг очиқ – қофиясиз мисрасидаги сўзнинг радиф сифатида қўлланилган яна бир банд шоирнинг форс-тожикча сўзлардан ҳам унумли фойдаланилганлиги билан ҳам эътиборни тортади.

Мен бугун вайрона ичра базми жонон этмишам,
Бўйлаким, васлға етиб, тарки ҳижрон этмишам,
Хокисорликдан кечиб, азми осмон этмишам,
“Англаким, аҳбобни кўнглумда меҳмон этмишам,
Итлари оғзида гар кўрсанг бағирдин поралар”⁵⁷².

Айтиш жоизки, С.Воҳидов ўз мухаммасларининг тил хусусиятларига алоҳида аҳамият берган. Яъни Навоий даври тилидан узоқлашмаган ҳолда, ифода этмоқчи бўлдан фикрлари учун энг муқобил сўзни танлай олган. У танлаган сўз Навоий яшаган давр тилидан унча узоқ бўлмаган ҳолда, бугунги кун учун ҳам тушунарлидир. Шундай бўлса-да, айрим ўринларда қўлланилган сўзлар (масалан, “вараъдин”, “қонеъ”, “тазаллум”, “афсурда”, “бешумор”...) бугунги кун китобхони учун изоҳ талаб қилади. Аммо айнан шу жиҳат у яратган мухаммасларнинг қимматлик даражасини ҳам кўрсатиб туради.

Самандар Воҳидов мухаммасларининг мазмун – моҳиятига назар ташлар эканмиз, улар буюк шоир мухаммасларининг мавзуси, вазни, қофиясини сақлаган ҳолда яратилгани шоирнинг маҳоратини кўрсата олади десак адашмаймиз.

⁵⁷² С.Воҳидов. Бу боғда баҳра боқийдур.-Бухоро,2011.- 47 бет.

Муносижон ҲАКИМОВ,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институти илмий ходими
(Ўзбекистон)

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЖАМОЛ КАМОЛ: ТАЪСИР ВА ТАЛҚИН

Аннотация. Мақолада Жамол Камол ижодига Навоий даҳоси, қаҳрамонлари, ғояларининг таъсири ва уларнинг талқин этилиш усуллари таҳлилга тортилган. Шунингдек, мутафаккир шоир анъаналарининг давом этиши мисоллар асосида ёритилган.

Калит сўз: идеал, образ, Навоий даҳоси, таъсир, талқин, анъана, ғазал, мухаммас, публицистика.

Алишер Навоийнинг кўламдор ижоди кейинги мумтоз ижодкорларимизга мислсиз сабоқ мактаби – янада олисларни кўрсатувчи чўққи бўлганлиги айни ҳақиқат. Яъни кейинги давр ижодкорлари устоз шоир ижодидидан таъсирланиб, илҳом олдилар, гўзал анъаналарини давом эттирдилар. Лекин бу анъаналарнинг барини ҳам бирдек бадиий сўз мезонларига жавоб бера олади дейиш мушкул. Айниқса, бугунги кунда мумтоз адабиётга муносабат шу қадар саёзки, ўзини бадиий ижодга дохил ҳисобловчиларнинг кўпчилиги мумтоз ижодкорлар, жумладан, Навоий ижодидан беҳабар. Бундай вазиятни юзага келтирган турли сабаблар бор, албатта. Улардан бири мустақилликка қадар бўлган даврда мумтоз адабиётга – аруз вазнига нисбатан бўлган салбий муносабатдир. Шукрки, таҳликали даврларда ҳам оз бўлса-да, бир қатор ижодкорларимиз мумтоз шоирларимиз ижодидан илҳом олишди, назмий анъаналарга содиқ қолиб қалам суришди.

Ана шундай истеъдодлар орасида Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ҳам бор. Бўлғуси шоирда болалик пайтлариданоқ, гарчи бу мумтоз адабиётга бир ёқлама муносабат бўлган даврларга тўғри келса-да, адабиёт устозлари кўмагида мумтоз адабиётга меҳр пайдо бўлди. «Шунда менинг юрагимга Навоий оқиб кирди, Бобур жонфизолик оҳангларида ўрнашди»⁵⁷³, – дея ўша кунларни хотирлаган ижодкор кейинги фаолиятида ҳам мумтоз адабиётдан илҳомланди, унинг сеҳру синоатидан мушоҳада юритди. Жамол Камол, таъкидлаш жоиз бўлса, «бошқа шоирларни устоз ҳисоблаган бўлса, Навоийни пир деб билганди»⁵⁷⁴.

⁵⁷³ Камол Ж. Урмим, ҳайрат билан қайларга етдинг // Ёшлик. 1993, 12-сон, 7-б.

⁵⁷⁴ Ҳаққул И. Шерият – дард ва умид демак / Жамол Камол. VI жилдлик. I жилд. Т., 2018. 7-б.

Унинг хоҳ бармоқ вазнидаги шеърларида бўлсин, хоҳ арузий ижодида бўлсин, хоҳ таржималарию пулицистик мақолаларида бўлсин, донишманд устознинг ўлмас ғоялари, ижодий анъаналари давом эттирилади, шоир шахсиятига мурожаат қилинади, навоиёна руҳ такрор-такрор сезилиб туради. У ижодининг дастлабки даврларига мансуб «Ўзбекистон туни» шеърида илхомбахш бедор тунларда мухаббатни куйлар экан, ўз қалбига эмас, Навоий қалбига қулоқ тутди:

Муҳаббат соларкан бошига савдо,
Ҳаёт солар экан руҳига жунун,
Дардини тунларга сўйламиш Лайло,
Бахтини тунлардан изламиш Мажнун...
Роҳатда мудрайди хазина тупроқ,
Ҳар лаҳза депсиниб, мўътабар жони.
Боғ аро эпкининг мавжида шу чоғ
Алишер қалбининг ширин жавлони...⁵⁷⁵

Юқоридаги парчадан аён бўладики, ёш шоир устознинг номи-ни шунчаки эсга олиб қолмай, мақсадни аниқроқ ифодалаш учун Навоий қаҳрамонларидан фойдаланади. Яъни шеърда гап тун ҳақида бораётир. «Лайли ва Мажнун» дostonи эса Навоийнинг тун тасвирига кенг ўрин берилган асари. «Лайли» сўзи ҳам тун маъноси англатади. Мажнуннинг дашту водийлардаги сарсонлиги ҳам тун билан боғлиқ. Шу боис бўлса керак, Жамол Камол шеърида Лайло «дардини тунларга сўйламиш», Мажнун «бахтини тунлардан изламиш».

Навоий ижодида ғазалнавислик ҳам етакчи мавқега эга. Ай-тиш мумкинки, айнан Навоий ғазаллари Жамол Камол ижоди-га беқиёс таъсир ўтказган. «Навоий ғазаллари – гўзаллик мул-кининг мангу сўлмас чечакларидир. Уларда ишқ бор – алам бор, дард бор – фараҳ бор...»⁵⁷⁶, – дейди шоир улардан илхом олиб. Ғазалнависликда устоз шоирдан мадад тилайди:

Мир Алишер хоки пойин
Кўзга суртарман, Жамол,
То ёзай деб кўз нурим бирлан
Гули раъно ғазал...

Устознинг хоки пойини кўзга тўтиё айлаган шоир нафақат ғазалда, балки рубоий, мухаммас, тарона ва достоннависликда ҳам юксак поғонага эриша олди.

⁵⁷⁵ Юқоридаги манба. 60-б.

⁵⁷⁶ Камол Ж. «Қизил, сориг, яшил...» / Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. Т.: Камалак, 1991. 137-б.

Жамол Камол Навоийнинг «Қизил, сориғ, яшил...» ҳамда «Вафо аҳлига даврондин...» каби ғазалларига мухаммас битган. Ғазаллардан бирида латиф севги ва ҳижрон куйланса, бошқасида яхши кишиларнинг жамиятдан чеккан озорлари тилга олинади. Муҳаммаснавис шоир ўз сатрлари билан айна мавзу ва оҳангни сақлаган ҳолда байтларда пинҳон турган тасвир ҳамда маънони янада ёрқинлаштиради. Ғазал матласи шундай:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориғ, яшил.

Яъни ошиқ оҳининг турли-туман (қизил, сориғ, яшил) кўри-нишда бўлишига сабаб маъшуқанинг ранго-ранг (қизир, сориғ, яшил) тўн кийишидир.

Муҳаммаснавис байт ҳақида: «Ёр тўни, олам либоси, ҳақиқат манзараси ранг-баранг, бас, уларнинг қаршисида турган Навоий ҳайратлари ҳам, шуълаи оҳу фиғонлари ҳам ранг-барангдир...»⁵⁷⁷, – дея мушоҳада юритади ва ўз сатрларни муҳаммаснинг илк бан-дига киритади:

Йўқ, чақиндин эрмас ул, осмон қизил, сориғ, яшил,
Ё шафақдин ҳар тараф рахшон қизил, сориғ яшил,
Ё чаманда лолаю райҳон қизил, сориғ, яшил.
Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориғ, яшил.⁵⁷⁸

Табиатда рангин ҳодисалар турли-туман. Масалан, чақин чақиши, шафақнинг товланиши, чаманзордаги лолаю райҳонлар тўлқини – бари диққатни ўзига тортмай қўймайди. Шоир муҳаммасда уччала ҳолатни ҳам инкор этиш (ўз навбатида ошиқнинг руҳий изтиробларига қиёслаш) орқали ошиқ чекаётган «қизил, сориғ, яшил» оҳнинг кўламини яна-да бўрттириб шоирона лутф қилган, таъсирчанликнинг ошишига эришган.

«Навоийнинг ҳар битта байти замирида бир, уч, беш ёки ўн-лаб маъно ва мазмунлар яширин, инчунин уларнинг изоҳи учун бир, уч, беш ёки ўнлаб талқинлар туғилиши муқаррар. Уларнинг қирралари, чизгилари, товланишлари, рамзу ишоралари беҳи-соб».⁵⁷⁹ Бундан завқланган Жамол Камол Навоий ғазалига боғла-ган муҳаммасида серқирраликни қўллайди. Яъни муҳаммаснинг биринчи банди ошиқнинг турфа оҳ чекишига сабаб на чақин, на

⁵⁷⁷ Камол Ж. Ўша манба. 138-б.

⁵⁷⁸ Камол Ж. VI жилдлик. I жилд. Т., 2018. 371-б.

⁵⁷⁹ Камол Ж. «Қизил, сориғ, яшил...» / Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. Т.: Камалак, 1991. 138-б.

шафақнинг товланиши, на лолаю райҳонлар рангинлиги эмас, балки маъшуқа тўнининг «қизил, сориғ, яшил» эканлигида, дея англанса ҳам ўқувчида завқ уйғота олади. Умуман олганда, мухаммасда инкор маъносида қўлланган дастлабки уч мисрадаги тезисни маъшуқанинг турфа ранг либосига нисбатан ҳам, ошиқнинг оҳига нисбатан ҳам қўллаш орқали икки хил талқинни илгари суриш мумкин.

Жамол Камол ўз ижодида эътибор қаратган жиҳатлардан яна бири – Навоийнинг гуманистик ғояларидир. Шоир ижодига назар солганда мутафаккирнинг ўлмас ғояларидан таъсирланиш ўринларини кўплаб учратиш мумкин.

Алишер Навоий умри мобайнида туркий қавмларни бирдамликка ундаб ўз асарлари билан унинг тилини юқори мартаба-ларга олиб чиқди. Ва ҳақли равишда:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам⁵⁸⁰, –

дея амалига мувофиқ бўлган кўтарингки сатрларни битди. Жамол Камол ҳам қаламкашларга хитобан:

Бошимиз узра Улуғбекнинг улуғ осмонидир,
Пойимизда мард Темурбекнинг азиз Туронидир,
Қалбимизда Мир Алишернинг муборак қонидир,
Бизга чин мерос буюкларнинг адаб майдонидир,
Парчаланмоқ пайтимас, дўстлар, уюшмоқ онидир⁵⁸¹, –

сатрлари билан мутафаккир устозга жўр бўлди. Амир Темур, Мирзо Улуғбеклар билан бир қаторда Алишер Навоийни ҳам миллат ғурури, йўлчи юлдузи сифатида эътироф этди.

Жамол Камол шеъриятида жамият иллатлари танқид қилинганда ҳам Навоий даҳоси тамал тоши бўлиб хизмат қилади. Ижодкор илму донишдан йироқлик, китобсизликни «мансабга мағрурлик, кейин кибру ҳаво»га етакловчи сабаб сифатида қоралаб халқига «Навоийдан нидо» қилади:

Китобсизлик ҳама кулфатларингга ибтидо бўлгай,
Асрлар йиққан ул гавҳарларинг бир-бир адо бўлгай...⁵⁸²

Навоий асарлари Жамол Камол наздида шу қадар кўламдор-ки, ўқувчи ундан ўзи истаган муаммоларга ечим топа олади. Му-

⁵⁸⁰ Навоий А. Х жилдлик. IX жилд. Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2011. 281-б.

⁵⁸¹ Камол Ж. VI жилдлик. II жилд. Т., 2018. 250-б.

⁵⁸² Камол Ж. Юқоридаги асар. 251-б.

тафаккир асарлари Ошиқни ИШҚқа, Орифни МАЪРИФАТга, Мўминни ИЙМОНга етаклайди:

Ишқинг, юрагинг эрса, Навоийни ўқи,
Иймон тирагинг эрса, Навоийни ўқи.
Ихлос керагинг эрса, Навоийни ўқи,
Ҳар не тилагинг эрса, Навоийни ўқи...⁵⁸³

Ижодкор Навоий даҳоси, Идеаллари, ўлмас ғояларини яна кўплаб шеърларидан ташқари, «Қуёшдек равшан ҳақиқат», «Навоий ва биз» каби бир қатор мақолаларида ҳам эътироф этади⁵⁸⁴. Мақолаларнинг аксариятида Юрт мустаҳкамлиги, халқлар дўстлиги, бирдамлиги, илму маърифатга интилиш, миллат ва шахс камолоти, адолат, тинчлик, тараққиёт каби тушунчалар ҳақидаги фикрлар Навоий даҳоси ва унинг ғоя атрофида бирлашади. Зеро, «Навоий сабоқларига амал қилмасдан туриб, жаҳолат, нодонлик, авомлик, мутелик ва ёвузликнинг илдизларини қуришиш мумкин эмас»⁵⁸⁵.

Шекспир номини эшитганда инглиз, Пушкин номини эшитганда рус, Абайни эслаганда эса қозоқ миллати кўз олдимишга келгани каби Навоий ҳам шубҳасиз ўзбек миллатининг сўнмас юлдузи бўлиб порлайди. Жамол Камол ижодида Навоий сиймоси миллатга ўзлигини англатувчи, жаҳолат ботқоғидан чиқарувчи, метин ирода томон етакловчи куч сифатида гавдаланади. «Навоийдек шоири бўлган халқ эгилмайди, эгилса ҳам енгилмайди».⁵⁸⁶

Хуллас, Жамол Камол Навоийни ўзига устоз деб билди. Мутафаккир шоирнинг кенг куламли ғояларидан илҳомланиб ижод қилди ва бу ғояларни башариятга талқин, тарғиб ва ташвиқ қилишда оғишмади. Унинг шеърятини ҳам, публицистик мақолаларини ҳам, таржималарини ҳам Навоийнинг денгиз мисол ижодисиз тасаввур этиш қийин.

⁵⁸³ Камол Ж. Юкоридаги асар. Т., 2018. 259-б.

⁵⁸⁴ Яна қаранг: Ҳақимов М. «Навоий ва Биз...» хусусида / Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни / Халқаро илмий конференция материаллари. Т.: Ўзбекистон. 2018. 393-396-б.

⁵⁸⁵ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Т.: Фан, 2007. 5-б.

⁵⁸⁶ Камол Ж. VI жилдлик. III жилд. Т., 2018. 122-б.

Раъно МУЛЛАХЎЖАЕВА,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институту мустақил тадқиқотчи
(Ўзбекистон)

ШАВКАТ РАҲМОН ҲАЁТИ, ИЖОДИГА БИР НАЗАР

Аннотация: Мақолада Шавкат Раҳмон ҳаёти, илк шеърлари, ижод йўли ва асосий китоблари ҳақида қисқача фикр юритилган. Шоир шеъриятида қуйланган ватан ва муҳаббат мавзусининг илк асарларда ҳам долзарб бўлганлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: шоир, шеър, шеърят, бадий тафаккур, таржимаи ҳол, бадий биография, ижод.

Ижодкорнинг қачон, қаерда туғилгани, қандай муҳитда ўсиб, тарбия топгани, ўқиб-ўрганганини тадқиқ этиш кўпинча аҳамиятсиздек туюлиши мумкин. Лекин шоирнинг бутун ижоди, қайсидир маънода, бадий биографияси унинг таржимаи ҳоли билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганиш муҳим аҳамиятга эга эканини англаб етамиз. Шу нуқтаи назардан қаралса, Шавкат Раҳмоннинг таржимаи ҳоли ва ижод йўлини ўрганиш унинг 80-йиллар бадий тафаккури ривожига қўшган ҳиссасини аниқлашга ёрдам бериши шубҳасиздир.

Шавкат Раҳмон 1950 йил 12 сентябрда Ўш вилоятида туғилди. Шоирнинг отаси Раҳмонберди асли Шаҳрихон туманидаги Сарой қишлоғидан бўлиб, тақдир тақозоси билан Ўш шаҳрида муқим яшаб қолган. Онаси Офтобхон ҳам асли шаҳрихонлик бўлган.

Болаликдан тиниб-тинчимас, ғайратли Шавкат ҳар жиҳатдан мустақил бўлишга интилар, ҳатто ўн уч ёшида таътил чоғи ғишт заводида ишга кирган. Ёишт қуйиш сирларини ўрганиб олгач, келаси йил ҳовлидаги эски пасткам деворларни бузиб, ўрнига очиқ айвонли икки хонали уй ҳам қурган. Орадан йиллар ўтиб, айна шу уйга турмуш ўртоғи Манзура келин бўлиб тушади. Шоир болалигининг ушбу фактларига диққат қаратаётганимиз бежиз эмас. Зеро, “Бўладиган бола бошидан”, деганларидек, болалик давридаги хислат, фазилат ва феъл-атвори кейинчалик ўзини намоён этади. Ш.Раҳмоннинг болаликдан мустақил бўлишга, ҳар бир нарсани ўз қўли билан бунёд қилишга интилиши ва бу йўлдаги собитқадамлиги йиллар ўтиб унинг катта шоир бўлиб, ўзлигини намоён этишида, шахс сифатида камол топишида муҳим замин вазифасини ўтади.

1966 йилда Шавкат Раҳмон ўрта мактабни битирди. Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университе-

ти)нинг филология факультетига кетма-кет икки йил ҳужжат топширди. Лекин танловдан ўта олмади. Тошкентда ўқиш орзусига эриша олмаган Шавкат Ўш вилояти газетасида ҳарф терувчи, сўнг мусахҳиҳ бўлиб ишлайди. Бу газетада ўша пайтлари анча танилиб қолган шоир, дилкаш ва самимий инсон Турсунбой Адашбоев фаолият юритарди. Шавкат Раҳмон у билан танишиб, шеърий машқларини кўрсатади. Тортинчок, индамас, айни пайтда, ўжаргина бу истеъдодли йигитчанинг шеърлари Т.Адашбоевга манзур бўлади ва шу тарзда улар бирин-кетин вилоят газетаси саҳифаларида босила бошлайди.

Шавкат Раҳмоннинг 1968 йил “Ўш садоси” газетасида чоп этилган “Орзуга” деб номланган илк шеърига диққат қаратайлик:

*Тарк этдими орзулар мени,
Яна ўзим қолдимми танҳо?!
О, орзулар, орзулар! Энди
Дилда қолди армонли нидо.
Бу гул ҳаёт орзусиз турса
Чақага ҳам қолар арзимай.
Бўшлигимни иложи бўлса
Кўмгим келар ерни қазимай.
Мен сезаман баъзилар шу тоб,
Айтмаса ҳам очиқдан бетга.
Кулиб юрар кимлардир, сабаб:
Киролмадим университетга.
Севинишсин, майли кулсинлар,
Ночин дўстлар менинг устимдан.
Майли сен, эй шафқатсиз йиллар,
Камон яса бўю бастимдан!
Аммо!
Кўксим узра юрагим
Уриб турса бўлди бахтимга.
Курашурман!
Орзу малагин
Ўтқузурман кўнгил тахтимга.
Бахт курашин кўрмаган бу жон,
Чиққунича худди шу ёшга
Курашларда йиқилар инсон,
Марддир яна тушса курашга!⁵⁸⁷*

⁵⁸⁷ Раҳмон Шавкат. Ўш садоси // 1968. 14 сентябрь.

Ушбу шеърдаги оҳанг, баён услуби, “Бўшлигимни иложи бўлса, Қўмгим келар ерни қазимай”, “Майли сен, эй шафқатсиз йиллар, Камон яса бўю бастимдан!” каби образли ифодалар ҳамда:

Курашурман!

Орзу малагин,

Ўтқузурман қўнгил тахтимга...

деган некбин ва курашчан руҳ Шавкат Раҳмон ижодининг илк палласидаёқ лейтмотив ўлароқ жаранглай бошлади. “Орзуга” шеъри фавқулудда мукаммал асар сифатида тақдим этаётгани йўқ, албатта. Бизнинг мақсадимиз шеър орқали шоир поэтик тафаккурининг қай усул ва ўзанда шаклланиб борганлигини кўрсатишдир.

Шавкат Раҳмоннинг илк шеърларини кузатар эканмиз, уларда табиат билан яқинликни аниқ ҳис этамиз. Шоирнинг “Полизда”, “Қиш”, “Оҳу”, “Ирмоқ” каби шеърларида кечинмалар табиат манзаралари воситасида бадий ифода этилган. Шу билан бирга “Ўйчанлик”, “Хайрлашув”, “Саҳнада”, “Соҳилда қайиқ”, “Гул сотувчи”, “Ўғирласа гул” сингари шеърларда китобийлик, маълум сакталиклар сезилади. Шавкат Раҳмон бу шеърий машқларини кейинчалик чоп этилган тўпламларига киритмаган. Чунки шоирнинг ўзи уларни ижод йўлининг бир босқичи сифатида қараб баҳолаган. Шундай бўлса-да, ушбу машқлар Шавкат Раҳмоннинг ижодкор сифатида шаклланишида маълум ўрин эгаллайди.

Москвадаги Адабиёт институтига ижодий танловнинг эълон қилиниши Шавкат Раҳмон қўнглида умид учқунларини қайта ёқди. У дўстлари ёрдамида шеърларини рус тилига таржима қилиб, танловга юборди. Москвадан: “Сиз ижодий танловдан ўтдингиз, тезда етиб келинг”, – деган мазмунда телеграмма олди, Адабиёт институтига кириш имтиҳонларини муваффақиятли топшириб, талаба бўлди. Шавкат Раҳмоннинг Москвадаги талабалик ҳаёти ўқиш, изланиш ва танишувлар даврига айланди. У рус ва жаҳон адабиёти билан яқиндан танишди. Хусусан, испан шеърляти, айниқса, Федерико Гарсиа Лорка ижодини чуқур ўрганди. Ўзга муҳит, ўзга иқлим шоир қўнглида турфа ўй-кечинмаларни ўтказар эди. Ватан соғинчи ўртаган вақтлар офтобли юрт фарзанди эканлигини доимо ёдида тутди.

Шоирнинг дўсти Собит Мадалиевга бағишланган шеърда ифодаланган ғоя унинг бутун ижоди давомида босқичма-босқич тиниқлашиб, янада мукаммал кўриниш олди:

*Биз офтобнинг икки боласи,
Шаҳарларда юрибмиз кезиб.
Қалбга туташ офтоб толаси –
Бу толани бўлмас ҳеч узиб.*

*Биз Заминни меҳрга ўраб,
Олов чизиқ тортганча Тунга,
Бурчимизни оқлаб тобора
Яқинлашиб боряпмиз Кунга...*⁵⁸⁸

70–80-йиллар авлоди ижодида устувор бўлмиш Ватан ва озодлик мавзуининг Шавкат Раҳмон шеърларида бўй кўрсатиши унинг Москвадаги ўқиш вақтига тўғри келади. Эндиликда ушбу шеърнинг: “Бурчимизни оқлаб тобора Яқинлашиб боряпмиз Кунга...” мисралари ўзига хос башоратдек туюлиши мумкин. Эҳтимол, шоирнинг кўнгил туби бу кунларнинг келишини сезган ва айни мисраларнинг туғилишига замин бўлгандир.

1975 йили Москва таҳсилини тамомлаган Шавкат Раҳмон Тошкентга келади. У бир қатор нашриётларда муҳаррирлик қилади. Ҳамиша қизғин ижод билан машғул бўлган талабчан шоирнинг “Рангин лаҳзалар”(1978), “Юрак қирралари” (1981), “Очиқ кунлар”(1984), “Гуллаётган тош”(1985), “Уйғоқ тоғлар”(1986), “Хулво” (1987) сингари шеърий китоблари чоп этилди.

Шеърий китобга қўйилган ном ушбу тўплам ҳақида дастлабки маълумотни бера олади. Бирор-бир шоир китобларининг номини нашр санасига кўра кетма-кетликда ёзиб чиқилса, маълум маънода шоирнинг ижодий биографияси кўз ўнгимизда қад ростлагандек бўлади.

“Рангин лаҳзалар” шеърий тўпламидаги шеърларга 1972–1977 йиллар санаси кўрсатилган. Унда тўртлик ва бармоқ вазнидаги эркин шаклли намуналар жамланган. Тўплам “Ватан” тўртлиги билан бошланган. Ундан элликдан ортиқ шеър ва бир неча таржима ўрин олган.

Инсон умри сония, лаҳза, соат, кун, ҳафта, ой ва йиллар каби вақт мезонлари билан ўлчанади. Шоир ушбу умр мезонининг лаҳзаларига тўхтади. Уларнинг “ранги”ни ажратишга ҳар бирининг “ном”ини топишга интилади. Ниманинг “ном”и топилса, моҳияти англанади. Моҳияти – англанган ҳодиса кўнгил мулкига айланади. Ана шунда лаҳзалар рангинлашади. Тўпламдаги шеърлар билан танишар эканмиз, “рангин лаҳзалар”нинг маз-

⁵⁸⁸ Раҳмон Шавкат. Рангин лаҳзалар. Шеърлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. – Б. 6.

мун-моҳиятини илғаймиз. Одатда, кўпчилик шеърый китоблар номи тўпламдаги шеърлардан бирининг номини олади. Лекин “Рангин лаҳзалар” да ушбу ҳолат кузатилмайди. Аниқроғи, шоир тўпламлардаги шеърларнинг умумий ғоя, мазмунидан келиб чиқиб, унга мана шундай жамловчи ном беради.

“Юрак қирралари” 1981 йили нашр этилди. Тўпламдан шоирнинг 1972–1980 йилларда ёзилган саксон саккизта шеъри ва испан шоири Хуан Рамон Хименесдан қилинган олтита таржимаси ўрин олган. Тўпламдаги шеърларнинг асосий қисми бармоқ вазнида ёзилган. Эркин шаклдаги шеърлар камчиликни ташкил этади.

“Очиқ кунлар” (1984) тўплами 1979–1983 йилларда ёзилган олтмиш тўққизта шеър ва Федерико Гарсиа Лорканинг айрим шеърлари таржимасидан иборат.

“Гуллаётган тош” Шавкат Раҳмон ижодида алоҳида ўрин тутди, деб айтиш мумкин. Гап бу ўринда китоб номининг фавқулодда образлилигида эмас. Назаримизда, ушбу тўплам шоир ижодини ҳар жиҳатдан янги босқичга олиб чиқди. 1985 йилда нашр этилган мазкур тўпламда шоирнинг ўттиз еттита лирик-фалсафий шеъри билан бирга Рафаэль Альбертининг бир шеъри таржимаси ҳам жой олган.

“Уйғоқ тоғлар” (1986) тўпламида шоирнинг 1972–1985 йилларда ёзган лирик-фалсафий шеърлари ўрин эгаллаган. “Уйғоқ тоғлар” ни нафақат номланишда, балки мазмун-моҳият, ғоявий йўналиш жиҳатидан ҳам “Гуллаётган тош” нинг тадрижий давоми, дейиш мумкин. “Лирика” туркумида чиққан бу тўплам бошқа шоирларнинг шу хил китоблари қаторида маълум бир ижодий сарҳисобдир. Тўпламдан шоирнинг 1972–1985 йиллар оралиғидаги энг сара шеърлари ўрин олган.

Шоирнинг навбатдаги “Хулво” тўплами 1987 йили нашр этилган. Бу тўпламда шоирнинг ўттиз тўртта шеъри ва Гарсиа Лоркадан қилинган таржималари эълон қилинган. Тўпламнинг номи бир қарашда, аввалгиларига солиштирилганда, сокин оҳангга эга. Тўпламнинг аннотациясида ҳам бу ҳол сезилади: “Шавкат Раҳмон табиатан вазмин шоир. Бу сифат тўпламга киритилган шеърларда ҳам ўз аксини топа олган. Вазминлик тубидаги безовталик эса ўтмиш ва истиқбол, замон ва макон, севги ва ҳижрон туйғулари билан қоришиқ ҳолда намоён бўладиким, бу ҳолат руҳингизни хур дарду қувончларига ошино этади, деган умиддамиз. Дарвоқе, тўпламнинг “Хулво” деб номлангани бежиз эмас.

Бойчечак тўпламнинг элчиси бўлса, ҳулво – ялпиз эрка қизидир. Шоир Ҳулвонинг хуш бўйларини эзгуликнинг мунаввар насимлари тимсолида бизга тақдим этаётир”.⁵⁸⁹

Шавкат Раҳмоннинг “Сайланма”си вафотидан бир йил ўтиб, 1997 йил нашр этилди. “Сайланма” хусусида фикр билдирган тадқиқотчилар унда шоирнинг сара шеърлари жамланганлигини алоҳида таъкидлашади. Чиндан ҳам, “Сайланма”да икки юз ўттиз иккита шеър, саккизта ривоят ва йигирма саккизта таржима ўрин олган бўлиб, маълум маънода шоир ижодини ўқувчи кўз ўнгига тўлиқ намоён этади. “Сайланма”дан ўрин олган илк шеърлар шоирнинг ўзлигини, ижодий тадрижини, образлар ва ғоялар оламини англашимизга ёрдам бериши кўрсатиб ўтилган⁵⁹⁰.

Шоирнинг “Сокин исён” шеърий тўплами 2005 йили Бишкекда чоп этилди. Ушбу тўпламдан Шавкат Раҳмоннинг бу пайтгача нашр этилмаган бир неча шеъри ўрин олган.

Шавкат Раҳмоннинг 2012 йил чоп қилинган “Абадият оралаб” тўпламига шоирнинг барча китобларидаги шеърларидан танлаб олинган.

Шоир шеърлари қирғиз, тожик, рус тилларига таржима этилган. Айни пайтда шоирнинг таржимонлик фаолияти ҳам адабий жамоатчилик томонидан қизғин қабул қилиниб, ўзбек ўқувчилари Федерико Гарсиа Лорка, Хуан Рамон Хименес, Рафаэл Алберти, Ўлжас Сулаймонов каби шоирларнинг шеърларини она тилида ўқишга муяссар бўлдилар.

⁵⁸⁹ Раҳмон Ш. Ҳулво. –Т.: Ёш гвардия, 1987. – Б.2.

⁵⁹⁰ Абдуллаев О. Ўткир сўз қолмаса ҳеч нарс қолмас. Жаҳон адабиёти // 1998. 4-сон. – Б.151; Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. – Б. 104-105.